Hvaler kommune
Kommunedelplan
for kulturminner
2017–2029

Vedtatt av Hvaler kommunestyre: xx.xx.xxxx

Hvaler

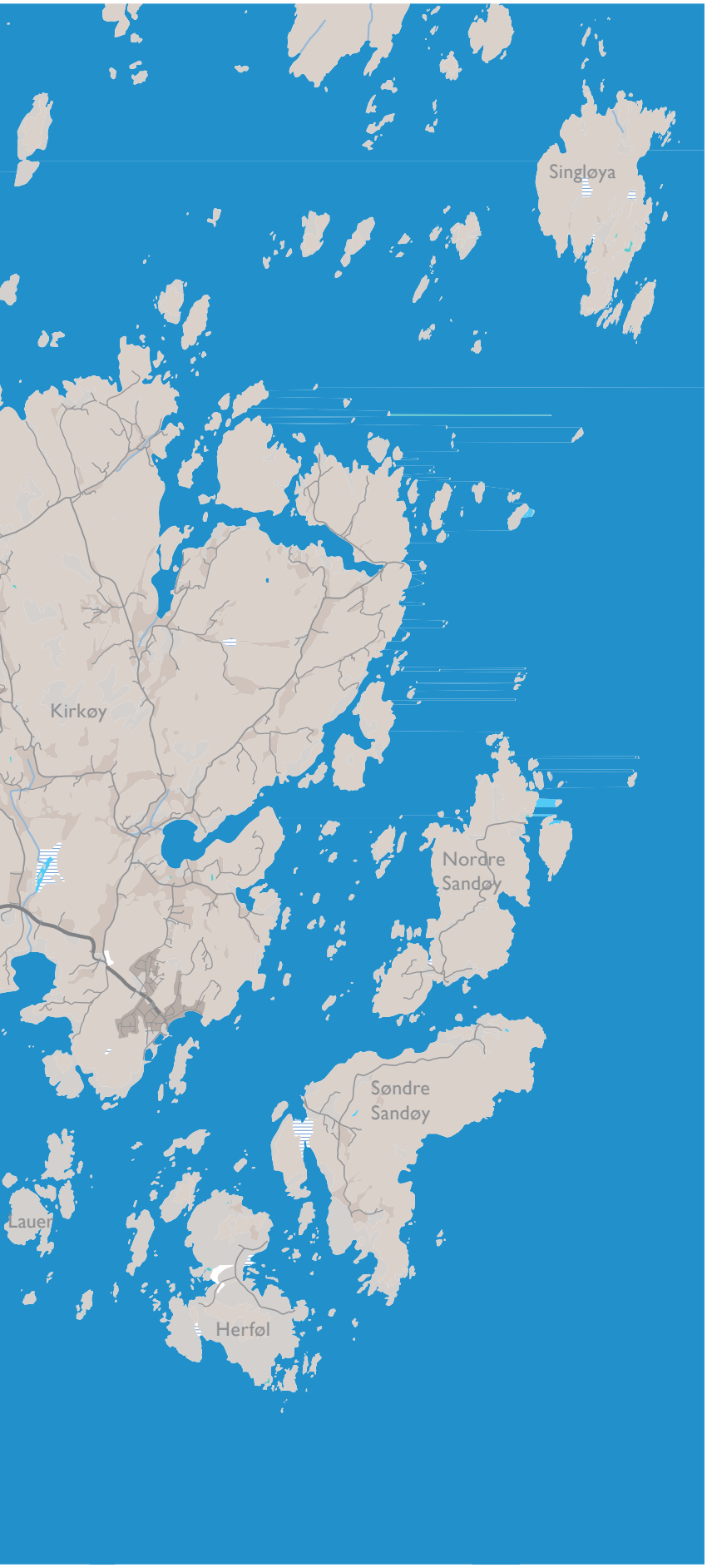

Forord

Lukten av sjø, salt, sommer, solstekte svaberg, oppvarmet kystlynghei, motorolje.

Lyden av stillhet, bølgeskvulp, fugler som kvitrer, blomster som spirer, krabber som krabler, blader som faller, snekka som putrer, isen som smelter, vinden som blafrer i seilet.

Smaken av nytrukket makrell, ferske reker, is fra Basse, nygrillet pølse, jordbær, sukret rabarbra, kantarell, pils på brygga.

Synet av veier som snirkler seg i landskapet – etter landskapets prinsipper, badegjester som ankommer, badegjester som forlater, høstens mangefargede koloritt, rosa himmel, hus i lune havner, åpne åkrer.

Følelsen av det intime, sand mellom tærne, vinden gjennom håret, fisken som biter, mauren som kravler.

Hvaler er paradis på jord!

Jeg er nok ikke den eneste som lar sansene påvirke kroppen på denne måten, som lar skuldrene senke seg i det Puttesundbrua er passert, eller når kommunegrense til Hvaler er krysset.

Arbeidet med *Kommunedelplanen for kulturminner 2017 – 2029* har vært tidkrevende, men desto viktigere: engasjerende, kunnskapsrik og inspirerende.

Jeg håper denne planen vil gi deg en god leseropplevelse, og ikke minst at den gir deg en bedre forståelse for hvorfor kulturarv må verdsettes og tas vare på, samt en utvidet innsikt i de mange kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap som finnes her ute i dette magiske kystlandskapet.

Prosjektleder
Anette Hansen

«Et kulturminne er ikke en hvilken som helst gammel ting. Begrepet har aldri vært nøytralt, det vil alltid ligge valg og prioriteringer bak hva som får være slik minner».

Anne Eriksen – Historie, minne og myte

Storkenebb. Foto: Rune Østhagen

Innholdsfortegnelse

Kart over Hvaler
Forord
Hvalers egenart

Kapittel 1.
Planen
Bakgrunn
Organisering og medvirkning
Formål
Avgrensning
Forhold til andre planer i kommunen
Oppbygging

Kapittel 2.
Hvorfor ivareta?
Konkrete utfordringer
Definisjoner
Virkemidler
Forankring i kommunale planer
Økonomiske virkemidler
Opplysning og kunnskap - holdningsfremmede arbeid

Kapittel 3.
Kulturminnevernet
Kulturminnevernets historie og faglige føringer
Forvaltningens hierarki
Status for kulturminner i Hvaler
Kulturminneregistre
Kystmuseet, lokale lag og frivillige organisasjoner
Lovverket
Vekting og verdisetting av kulturminners verneverdi

Kapittel 4.
Valgte fokusområder
Hvalertuftene
Maritim kulturarv
Strandsitterplasser, husmannsplasser og jordbrukets husbygninger
Jordbrukets kulturlandskap, og verneverdige kulturmiljøer
Hytte- og fritidskommunen Hvaler

Kapittel 5.
Andre kulturminner på Hvaler
Arkeologiske kulturminner
Kirker, bedehus og kirkegårder
Offentlige bygninger
Krigsminner og andre forsvarsminner
Tekniske- og industrielle kulturminner

Kapittel 6.
Kulturarven som ressurs for den lokale samfunnsutviklingen
Kulturarv, verdiskapning og kulturbasert næring
Hvaler som attraktivt sted for fastboende, hyttebeboere og besøkende
Annen mulig markedsføring og tilrettelegging

Kapittel 7.
Kommunal saksbehandling
Juridiske føringer for Hvalers kulturarv
Saksbehandlingsrutiner for byggesaksrådgivere

Kapittel 8.
Publiserte og upubliserte kilder

Vedlegg

Vedlegg 1: Handlingsplan 2017-2020
Vedlegg 2: Riksantikvarens ordliste
Vedlegg 3: SEFRAK-registeret
Vedlegg 4: Register over fredete kulturminner: automatiske- og vedtaksfredete

Hvalers egenart

Hvaler er et samfunn som har gjennomgått store endringer, der bevissthet om kulturarv, respekt for miljø og viktigheten av identitetsskapende arbeid har vært gjennomgangstonen. I en plansammenheng som dette er det nødvendig å kjenne de trekkene som til sammen utgjør Hvalers identitet og egenart, og deretter hvilke muligheter og egenskaper Hvaler skal videreutvikle i en lokal og regional sammenheng.

Reisen inn i Hvalersamfunnets fremtid, tar til på Puttesundbrua der vi møter et panorama med utsyn til Jonsnuten og Gaustadtoppen i vest, og «svenskelandet» i øst. Få steder i vårt fylke får vi et tilsvarende bilde av kystlandskapet. Våre besøkende kommenterer alltid den sterke opplevelsen de får når de kjører inn til Hvaler kommune.

Hvaler er hav, himmel, sol og vind. Røde, skurte svaberg, lukten av tang, smaken av reker, lyden av måker og fiskebåter. Hvite seil. Små hus i lave landskapsrom, gamle enger, stein gjerder og store eketrær. Granittgjerdestopler, røde sjøbuer, trillebårer og skjeve brygger. Steinmoloer mot havet – Kystverkets fine pullerter. Småsteder som ikke henger riktig sammen, men som ble logisk etablert som følge av sildefiske og den tid samfunnet her ute ikke hadde broer og tunnel.

Hvalerane har vært vant til å klare seg selv. Fiskerne er på sjøen så sant båten ikke er frosset inne, og de pensjonerer seg ikke. På munnhell sier sykehuset i Fredrikstad at når pasienten er over 60 år og fra Hvaler, så er det aldri falsk alarm. De kommer ikke før det er alvor. Det har vært langt til land, og det sitter kanskje litt i ennå.

Hvalerfolk er positivt nysgjerrige – de er flinke historiefortellere og kulturbærere, og stolte over det. Du blir sett, på godt og vondt, men tør du by litt på deg selv får du igjen for det. Det er lettere å føle at en blir satt pris på i et lite og nært samfunn. Det verdsettes høyt å være godt orientert om hva som rører seg rundt forbi, og det er bra å huske mange navn og vite hvem de er i slekt med. Innflyttere stiller med handicap der.

Hvalers «3. mann» er hytteboeren i solbleket anorakk. Kommunen har et godt forhold til fritidsboende, men ikke nært – det er et avstandsforhold. De er mange, de har eiendom og meninger, og ofte har de en lang historie her. Selv hytteboere kjenner lokalhistorien godt, og er like opptatt av Hvalers egenart som fastboende.

Hytteboernes tilstedeværelse har vært med på å prege samfunnsutviklingen, de har bidratt til arbeidsplasser, utbygging av infrastruktur og servicetilbud, men de har ikke stemmerett i kommunen, og mange beslutninger som påvirker dem gjennomføres uten de har medvirket i prosessene.

Attraksjonskraft og merkevarestatus har Hvaler til fulle. «Alle» kjenner Hvaler og har en forbindelse til stedet i form av et sommerminne, en slektning med aner fra «Søndre» eller en grandonkel med hytte bygd av forskalingsmaterialer på 60-tallet. Hvaler har nasjonalparken, fisket, økologisk landbruk, nærhet til sentrale Østlandsområder med stor befolkningstetthet. Grensa til Sverige og EU.

Hvalers egenart blir ivaretatt når solstrålene speiler seg i havet, og når mennesker får frem det beste i hverandre. Når tjenestene kommunen tilbyr har god kvalitet og er godt tilpasset behovene. Når naturverdiene får det vernet de skal ha, samtidig som naturen gjøres tilgjengelig både for oss som bor her, og for de som besøker oss. Når kunnskap om verdiene våre og stoltheten over kommunen vår er det vi formidler til hverandre og omgivelsene. Når Hvaler er en foregangskommune for sin innovative og modige utvikling, med forankring i egenarten og kulturarven.

Paul Henriksen
Leder i Hvaler kulturvernforening

1

Hvaler kommune
Kommunedelplan
for kulturminner
2017–2029

Fastlandsveien. Foto: Anette Hansen.

Planen

Kulturarven er vårt felles kollektive minne. Den definerer hvem vi var i går, hvem vi er i dag og hvem vi kan være i morgen. Ved å la kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap ta større del i den kommunale planleggingen kan kommunen aktivt være med på å forme fremtiden.

Enten man kommer til Hvaler via fastlandsveien fra Fredrikstad eller med båt inn til en av øyrikets mange havner, vil man se at kommunen består av en rekke større og mindre øyer. Alt i alt består Hvaler av 830 øyer, holmer og skjær med et flateinnhold på over 20 m^2. Kommunens samlede landareal er 86 km^2. De største øyene regnet fra vest er Vesterøy, Spjærøy, Asmaløy og Kirkøy.

Hvaler kommune grenser i nord til Fredrikstad, i nordøst til Sarpsborg og Halden. I øst grenser Hvaler til Sverige og Strømstad og i vest til Tjøme, Vestfold.

Foto: Laila K. Rød.

Hvaler:
830 øyer, holmer og skjær
86 km^2 landareal
5000 fastboende
30 000 i sommermånedene
Flest soldager
4700 hytter

Vel 5000 mennesker er registrert som fast bosatte i kommunen. Med 4700 hytter er Hvaler en av landets største hyttekommuner, hvilket betyr at Hvalers befolkning øker til langt over 30 000 i sommermånedene.

Hvaler er viktig sett fra et kulturminneperspektiv. Kommunen ligger i Østfold, som grunnet sin geografiske beliggenhet og gode klimatiske forhold, er ett av fylkene i landet med flest kulturminner. Dette er i all hovedsak takket være de automatisk fredete kulturminnene som kjennetegnes av deres plassering langs raene, i kystsonen og langs vassdragene.

Hvaler kommunes viktigste bidrag til å følge opp kulturminneforvaltningen i kommunen er å utarbeide en egen kommunedelplan for kulturminner og sikre at denne vedtas og følges opp. Kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap inngår i kommunedelplanen.

En kommunedelplan for kulturminner er en tematisk kommunedelplan. Planen gjennomføres med de krav som stilles til en kommunedelplan etter plan- og bygningsloven (2008) kapittel 11. Kommunedelplanen begrunner kommunens langsiktige mål, viser hvilke utfordringer man står ovenfor, samt redegjør for strategier for en ønsket utvikling av kulturminnearbeidet i kommunen. Kommunedelplanen er et overordnet styringsdokument som må følges opp i mer detaljerte planer som økonomiplaner og årsbudsjett. Utarbeidelsen av planen som en kommunedelplan sikrer forankring i plan- og bygningsloven.

Bakgrunn

I Hvaler kommune ble det i 2002 utarbeidet et forslag til en kulturminneplan. Planen ble dessverre aldri formelt vedtatt, og den har ikke vært i bruk siden. At det skal utarbeides en egen kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap ble inntatt som del av Hvaler kommunes planstrategi av 2013 – 2016. Planstrategien ble vedtatt av kommunestyret i sak 51/13 den 20.06.2013.

Bakgrunnen for at Hvaler kommune påbegynte arbeidet med å lage en ny kulturminneplan er ikke bare grunnet at planen er forankret i planstrategien. Våren 2014 ble kommunen tildelt 100 000, – i midler til et slikt arbeid. Midlene er tildelt av Riksantikvaren via Østfold fylkeskommune med bakgrunn i Riksantikvarens satsning *Kunnskapsløft for kulturminneforvaltningen*, som startet opp i 2010.

I bestillingsbrevet kommunen har mottatt fra Riksantikvaren stilles det krav til en plan for gjennomføring av registreringer, et politisk vedtak som sier at det skal utarbeides en kulturminneplan og at verneverdige kulturminner skal legges inn i kulturminnedatabasen Askeladden, samt rapportering av arbeidet til fylkeskommunen.

Organisering og medvirkning

Planarbeidet følger kravene til medvirkning som følger av plan- og bygningsloven (2008) § 5-1. Planprosessen har derfor blitt lagt opp slik at det skal være god anledning til medvirkning, der alle interesserte og berørte parter skal ha mulighet til å komme med innspill, både før, under og etter at plandokumentet legges ut til offentlig ettersyn.

Kommunen varslet oppstart av planarbeidet, samtidig som planprogrammet ble sendt på høring og lagt ut til offentlig ettersyn februar 2015. Varselet om oppstart og planprogrammet ble kunngjort i Fredriksstad Blad, på kommunens hjemmesider og Facebookside, samt at det ble avholdt åpent folkemøte på rådhuset den 13.04.2015. Planprogrammet ble fastsatt av kommunestyret i sak 41/15 den 18.06.2016.

Det er blitt opprettet en egen arbeidsgruppe bestående av kommuneansatte og eksterne. Arbeidsgruppa har våren 2016 gjennomført en møterekke på totalt seks møter. I hvert møte foreholdt to inviterte fagpersoner. Foredragene kretset rundt planens utvalgte fokusområder. De inviterte foredragsholderne var Anne-Sophie Hygen, tidligere Fylkeskonservator i Østfold fylkeskommune, Lars Ole Klavestad, landskapsarkitekt ansatt hos fylkeskonservatoren i Østfold fylkeskommune, Jørgen Johannessen fra Norsk Maritimt Museum, Inger Jensen, avdelingsdirektør på Norsk Folkemuseum, samt Kathrine Sandstrøm fra Kystmuseet Hvaler og Monika Olsen, nasjonalparkforvalter i Ytre Hvaler Nasjonalpark.

De interne bidragsyterne i kommunen har bestått av Anette Hansen (prosjektleder) og Susanne Lund Johansen fra planavdelingen, Laila Kjølbo Rød fra naturforvaltning og Solveig Slyngstad, næringsrådgiver. I tillegg har Anita Rubach vært barnas representant.

De eksterne bidragsyterne har vært Paul Henriksen og Arnt Otto Arntsen fra Hvaler Kulturvernforening, Morten Skadsem og Kathrine Sandstrøm fra Kystmuseet Hvaler, samt Monica Olsen, nasjonalparkforvalter i Ytre Hvaler nasjonalpark.

I tillegg må det rettes en takk til Thor Ivar Olsen, Gunn Karin Karlsen, Kari Bye, Petter Wistner, Arnt Otto Arntsen og Paul Henriksen fra Hvaler kulturvernforening, samt Bjørn Andreassen. De har påtatt seg oppgaven med å registrere kulturminner i felt, og gjør således en viktig jobb for at Hvalers kulturarv ikke går i glemmeboken. Dette arbeidet bør med fordel fortsette.

Ikke minst må det rettes en stor takk til Paul Henriksen, Inger Jensen, Laila Kjølbo Rød, Arnt Otto Arntsen og Morten Haneng som har bidratt med tekst.

Kulturminneplanen er utformet av Runeøsthagen ID.

Formål

Hovedformålet med kommunedelplanen er å styrke kulturminnevernet i Hvaler. Dette gjøres ved å lage en plan som:

- er formelt bindende
- gir en oversikt over kommunens kulturminner
- presenterer en handlingsplan for å sikre en kommunal forvaltning

Delmål for arbeidet er:

- å øke kunnskapsgrunnlaget
- å identifisere effektive og lønnsomme tiltak for å redusere tap av kulturminner
- å lage et hensiktsmessig verktøy, som bidrar til å forenkle og effektivisere kommunens arbeid som berører kulturminneinteresser
- å bidra til formidling og bevisstgjøring av Hvalers kultur minneverdier
- å skape grunnlag for løpende kartlegging og registrering av kulturminner og kulturmiljøer i Hvaler kommune
- å ta vare på et representativt utvalg kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap

Avgrensing

Hvaler kommunes første formelle kulturminneplan omfatter materielle kulturminner. Temaene som er gjort gjenstand for særlig fokus, er valgt på grunn av måten de har vært identitetsskapende og bidratt til å gi Hvaler sitt særpreg, ikke minst fordi sporene etter denne kulturarven i økende grad står i fare for å gå tapt. Det finnes mange kulturminneverdier på Hvalerøyene. Det at enkelte kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap ikke er omtalt i denne planen, betyr ikke at de ikke er av betydning. Utelatelsen er et resultat av en bevisst avgrensning som har vært helt nødvendig.

De automatisk fredete og vedtaksfredete kulturminnene er gitt plass, slik at bevisstheten til disse kan økes. Videre er intensjonen at bygg, konstruksjoner og anlegg som i dag ikke er direkte beskyttet gjennom lovgivningen i større grad vernes om og sikres for tap ved hjelp av planen.

Planen baserer seg på eksisterende registreringer, men komplettering i form av nyregistreringer og ajourføring av SEFRAK-registeret er påbegynt. Det videre registreringsarbeidet er lagt inn som et punkt i planens handlingsdel.

Valgte fokusområder i planen er:

Hvalertuftene
Hvalertuftene vitner om at det har vært bosetning på Hvalerøyene lenge. Hustuftene er fra vikingtid og tidlig middelalder og ligger i den ytre kystsonen. Ved flere av tuftene finnes også båtopptrekk. Tuftene går for å være enestående i landet, derav navnet.

Maritim kulturarv
Hvalersamfunnet etablerte seg for alvor som et fiske- og sjøfartsamfunn på 1800-tallet. Befolkningen steg, og store deler av den mannlige befolkningen arbeidet innen fiske- og sjøfart, som var primærnæringen. Etter industrialiseringen på midten av århundret, opplevde samfunnet et økonomisk oppsving. Dette skyldes blant annet sildefisket. Oppsvinget resulterte i at flere bygninger ble reist - både til privat bruk, men også forsamlingshus og skoler. Fra perioden finnes også en rekke marine kulturminner som løsfunn og skipsvrak.

Ytre Hvaler Nasjonalpark
I 2009 ble Ytre Hvaler Nasjonalpark opprettet, som Norges første marine nasjonalpark. Innenfor nasjonalparken finnes en rekke kulturminner. Ved utarbeidelsen av planprogrammet og ved fastsettingen av dette, var teamet «Ytre Hvaler Nasjonalpark» ett av de utvalgte fokusområdene. Det levner ingen tvil om at det finnes et behov i å undersøke de til nå uoppdagede og uregistrerte kulturminner i parken, men dette har ikke kommunen hatt ressurser til. I skriveprosessen av denne kommunedelplanen har man underveis likevel sett seg nødt til å ta ut fokusområdet «Ytre Hvaler Nasjonalpark», og erstatte dette med «Strandsitterplasser, husmannsplasser og jordbrukets husbygninger» og «Jordbrukets kulturlandskap, og verneverdige kulturmiljøer». Sett i retrospektiv, synes dette å være en god og fornuftig løsning. Det presiseres at flere av kulturminnene som ligger i nasjonalparken for ordens skyld inngår i omtalen til de andre fokus- områdene.

Strandsitterplasser, husmannsplasser og jordbrukets husbygninger
Karakteristisk for Hvaler er de mange småbrukene, husklyngene og strandsitterplassene som er nært knyttet til landskapet. Disse miljøene er viktig for opplevelsen av dagens samfunn ute i øysamfunnet. I tilknytning til bygningene er det frukthager, gjerdestolper av granitt, brønner, brygger og sjøboder som er utsatt for inngrep. Denne bebyggelsen ble hovedsakelig reist på 1800-tallet, er knyttet til Hvalers maritime kulturarv, og er valgt som et viktig tema det fokuseres på i denne planen.

Jordbrukets kulturlandskap, og verneverdige kulturmiljøer
I planen er det gjort et utvalg av kulturmiljøer kommunen mener er av lokal verneverdi, og således viktig å ta vare på. Utvelgelsen tar utgangspunkt i kommuneplanens arealdel (2011-2023), med noen korrigeringer.

Jordbrukets kulturlandskap i Hvaler er preget av småskalalandskap, ofte med lave små bygninger og innslag av fjell og stein. Den dyrka mark er oppdelt av åkerholmer, grunnlent mark og fjell i dagen. Det skaper små landskapsrom og mange jordekanter med rikt mangfold både av planter, insekter, fugler og dyr. De mange små jordene er ofte omkranset av steingjerder som i tiden har blitt ryddet vekk fra den dyra marka og fungert som stengsel for beitende dyr. I planen er det gjort et utvalg av jordbrukets kulturlandskap som anses som særskilt viktig å ta vare på (Rød 2017).

Stenhoggerindustrien
Fra siste halvdel av 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet ble det på Hvaler, gjennom stenhoggervirksomhet, gjort uttak av granitt. Hvaler etablerte seg på denne tiden som en av de viktigste stedende for denne typen virksomhet i Østfold. Dette har blitt vurdert som viktig å fremheve.

Hvaler som hytte- og feriekommune
På slutten av 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet ble Hvaler sett på som et yndet sted for ferie og fritid, først og fremst blant de velstående. Hvaler fikk sine første sommervillaer, og i perioden frem mot andre verdenskrig ble det oppført flere pensjonat, sjøbad og hoteller hvor de ferierende innlosjerte seg.

På 1950- og 1960-tallet ble Hvaler et feriested også for den alminnelige, spesielt for innbyggerne fra nabobyene Fredrikstad og Halden. De bygget enkle hytter og benyttet seg gjerne av restmaterialer fra nærliggende fabrikker, som de ofte selv jobbet ved.

Det ble tidlig i planprosessen klart at hyttekulturen skulle vies plass til i planen.

Soloppgang ved Storesand. Foto: Laila K. Rød.

Forhold til andre planer i kommunen

Hvaler kommunes arbeid med å lage kulturminneplan er forankret i flere styrende plandokumenter. I planstrategien av 2013-2016 klargjøres det hvilke planoppgaver kommunen bør starte opp eller videreføre for å legge til rette for ønsket utvikling i kommunen. Her står kulturminneplanen nevnt under planbehov.

I Hvaler kommunes Samfunnsdel av 2011 – 2023, vedtatt 07.11.2014, er det lagt vekt på fire overordnede målsetninger og strategier: levekår, kommunale tjenester, verdiskapning og klima. Kulturarv er viktig for verdiskapning. Ved å ta utgangspunktet i kulturarven vil man oppnå en næringsutvikling som er lokalt forankret, som bygger på en felles identitet. Ikke minst vil økt fokus på kulturminner kunne være en pådriver for økt trivsel, livskvalitet og folkehelse.

Oppbygging

Kapittel 1 tar for seg plandokumentet: bakgrunnen for arbeidet, formål samt forhold til andre planer.

Kapittel 2 tar for seg kommunens målsettinger: utfordringer, mål, strategier og virkemidler.

Kapittel 3 gir en kort innføring i kulturminnevernets historie, samt en oversikt over sentrale forvaltningsmyndigheter, lovverk og begrepsforklaringer

Kapittel 4 og 5 omhandler de utvalgte fokusområdene, samt gir en kort introduksjon til andre kulturminner på Hvaler.

Kapittel 6 viser hvordan kulturarven kan brukes som ressurs for den lokale samfunnsutviklingen.

Kapittel 7 er viet til rutiner og prinsipper for kommunal saksbehandling.

I kapittel 8 gjengis publiserte og upubliserte kilder som er brukt i planarbeidet.

Planen har til sammen fire vedlegg. Vedlegg I) er et 4-årig handlingsprogram, vedlegg II) er en ordliste over sentrale begreper i kulturminnevernet og vedlegg III) viser registrerte fredete kulturminner, automatiske- og vedtaksfredede. Til slutt viser vedlegg IIII) SEFRAK-registeret. Vedlegg III og IIII finnes kun digitalt.

2

Hvaler kommune
Kommunedelplan
for kulturminner
2017–2029

Hvorfor ivareta?

Kulturminner er en ikke-fornybar ressurs. De er autentiske og en kopi vil aldri kunne erstatte originalen. Kulturminnene og kulturmiljøene som finnes her i dag er resultatet av bevisste valg, men også av tilfeldigheter. Hva som til enhver tid blir definert som vår felles kulturarv er dynamisk. Det som på 1970-tallet ble allment oppfattet som vakkert og viktig å ta vare på, blir ikke nødvendigvis det i dag. Tiden er derfor essensiell når man snakker om kulturarven og kulturminnevernet.

Minnene og miljøene må sees på som uerstattelige kilder til kunnskap og opplevelse som til sammen bidrar til å definere samfunnet vi lever i: de er med på å fortelle noe om fortiden, nåtiden og fremtiden, og vil kunne være bidragsytere for økt trivsel, kunnskap og være identitetsdefinerende. Kulturminnene forteller oss om hvorfor omgivelsene ser ut som de gjør. De forteller oss om hvem vi er og om forutsetningene for dagens samfunn. De bidrar til å gi forankring. De bidrar til opplevelse, gjennom å knytte båndene bakover og gi oss de lange linjene med kunnskap og tilhørighet.

Kulturminner er menneskestyrt. Gjenstander er ikke gjennom sin egen eksistens et kulturminne, med blir det ved at samfunn og individer i samfunnet gjør valg og vurderinger om hva som kan være et kulturminne. Et kulturminne er noe som hører nåtiden til. Det trengs mennesker som kan minnes om noe eller noen. Et kulturminne kan ikke minne noe i seg selv.

Forfallent våningshus, Spjærøy. Foto: Anette Hansen.

Likevel vil det være urealistisk og lite hensiktsmessig å ta vare på alle kulturminnene. Derfor må man gå aktivt inn å dokumentere, analysere og gjøre et utvalg av hva og hvilke kulturminner som skal danne et representativt utvalg av hva som befinner seg på Hvalerøyene. Når man har gjort dette vil det bli lettere å planlegge langsiktig og forutsigbart for fremtiden.

Hvalers kulturminner er beskjedne. De må hegnes om og tas vare på slik at de blir tydelige og lettere å forstå. Slik vil de knytte forbindelsen mellom dagens samfunn og den historien dagens samfunn er tuftet på. De forteller om et nøkternt og flittig levesett der man var et ledd i en kjede skulle hegne om og bringe videre til neste generasjon det man var satt til å forvalte. De forteller om et samfunn som alltid har hatt blikket vendt utover som del av den store verden (Jensen 2016).

Kulturminnene bidrar til å styrke identitet og tilhørighet, grunnleggende verdier for å skape gode liv. Høy himmel, lav horisont, havets uendelighet er stikkord som setter de mange spor etter menneskers aktivitet og tilstedeværelse på øyene i relieff. Husene var lave og underordnet seg landskapet og skapte et lavmælt kulturlandskap. Hvordan tar vi vare på disse særtrekkene som har preget og gir Hvaler sin karakter, sin identitet? I møtet med dagens stadig økende endringer og press. Øysamfunnet Hvaler med havet som identitetsbærer har mistet noe av sin identitet med fastlandsforbindelsen, avhengigheten av havet er ikke like sterk som før. Samtidig har denne dreiningen bidratt til å hindre fraflytting og har skapt grunnlag for ny vekst. Ved å bevare og løfte fram Hvalers kulturminner sikres tilhørigheten og identiteten som et unikt øysamfunn. (Jensen 2016).

Konkrete utfordringer

Politikk

Politikk spiller en nøkkelrolle for kulturminnevernet. Til syvende og sist er det de folkevalgte politikerne som sitter ved makten å styrer hva som skal og ikke skal tas vare på. Derfor er det helt nødvendig at de folkevalgte har et bevisst forhold til spørsmål som oppstår og berører kulturminnevernet.

Fortetting

Det å ta vare på et representativt utvalg kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap, må sees i sammenheng med presset Hvaler opplever på sine arealer. Kommunen er i sin helhet underlagt de rikspolitiskretningslinjer for planlegging i kystnære og sjøområder i Oslofjorden (RPR-O). En konsekvens av dette er at kommunen befinner seg i et stadig tilbakevendende dilemma: hvordan verne om kommunens naturverdier, kulturminneverdier og rekreasjonsverdier som RPR-O og de nasjonale føringer forutsetter, samtidig som det legges tilstrekkelig til rette for utbyggingsmuligheter. I de nasjonale forventingene til regional og kommunal planlegging, utgitt høsten 2015, er det et overhengende fokus på fortetting i sentrumsområder, samt på å tilrettelegge for bærekraftig utvikling. Fortetting legger press på kulturminner og kan true kulturarven, så fremt man ikke har et bevisst forhold til hva kommunen selv mener må bevares og hva som kan transformeres.

Transformasjon

Ved å skape ny aktivitet i eldre bebyggelse og kulturmiljøer kan man bidra til å bevare kulturhistoriske kvaliteter. En slik fremgangsmåte gjøres det blant annet rede for i Riksantikvarens rapport fra *Kulturarvens samfunnsnytte, - verdiskapningsarbeidet 2012-2015*. I rapporten oppfordres det til at kulturminneverdier tas i bruk som ressurser i utviklingen av levende lokalsamfunn og som grunnlag for ny næringsvirksomhet. Essensielt i så måte er å etterleve prinsippet om vern gjennom bruk, selv om bruken er annerledes enn den opprinnelige. På den måten kan man ta vare på kulturminner i stedet for å la de forfalle og forsvinne.

Sammenrast låve langs Makøveien, Nordre Sandøy. Foto: Anette Hansen.

Riving, tilbygg og påbygg

Nordmenn ligger på verdenstoppen i oppussing. Det er typisk norsk å pusse opp. Nordmenn bruker flere milliarder på oppussing, rehabilitering og bygging hvert eneste år. Denne trenden truer kulturarven, spesielt hvis oppussingen resulterer i riving, tilbygging og påbygging som ikke ivaretar bevaringshensynet. Rivningsspørsmålet skyldes flere forhold, men en tilbakevendende realitet er bygninger som er i dårlig forfatning, har ramlet sammen eller at aktuelle eiere ønsker et bygg som i større grader er i tråd med dagens tekniske krav og levesett. I Hvaler kommer dette særlig til syne i form av endringer som gjøres på kommunens cirka 4500 fritidsboliger. For å være en forholdsvis liten kommune beregnet ut i fra antall fastboende (cirka 5000) er mengden av plan- og byggesaker stor, tilsvarende en mellomstor by i Norge.

Klimagassutslipp

Ønsket om, og behovet for å rive, erstatte eller å tilbygge bygninger som har en viss grad av verneverdi, er ifølge Riksantikvaren viktig å se i sammenheng med miljøperspektivet. En konsekvens av den globale oppvarmingen er økt klimagassutslipp. Derfor er det et mål å få redusert mengden av CO^2-utslipp. Dette gjelder også mengden av energibruk i driftsfasen i byggingen av bygninger. Det er viktig at man bruker klimavennlig materiale, samt sørger for at det som bygges har lang levetid. Det er ikke nødvendigvis en automatikk i at nye bygninger er mer miljøvennlig enn eldre. I enkelte tilfeller kan det lønne seg, rent klimamessig, å rehabilitere eller renovere fremfor å bygg nytt. Gamle bygg er allerede bygd, og gjerne i god kvalitet. Energibelastningen som kreves ved å bygge er derfor allerede tatt. Når man bygget nytt, vil man få en økt bruk av ressurser og klimagassutslipp man unngår ved eldre bygge, både ved produksjon av materiale og bygningsdeler, og ved frakten av dette. Dette krever mye energiforbruk. I et klimagassregnskap vil nybygging starte med en klimabelastning som eldre bygg allerede er ferdig med.

Mangel på spesialiserte håndverkere

Håndverkere innehar, i tillegg til den enkelte eier, en sentral rolle i ivaretagelsen av kulturminneverdiene. Håndverkerne som spesialiserer seg på eldre håndverksteknikker utgjør sågar en verdifull gruppe. Etterspørselen etter dyktige fagpersoner antas å være stor, da de håndverkstradisjonene de har kunnskap om er i ferd med å forsvinne.

Gjengroing

Kulturlandskapet på Hvaler har på lik linje som resten av landet det siste århundret forandret seg vesentlig, flere steder i en negativ utvikling. Kulturlandskapet utsettes for en uheldig gjengroing, som igjen er en trussel mot naturmangfoldet i landskapene. Landskap som tidligere var åpne gror igjen, hvilket medfører at planter og arter som krever mye sol og lys, forsvinner. Det er disse lyskrevende plantene som kjennetegner eldre kulturlandskap i slåtte- og beitemarker. Ved gjengroing presses plantene ut i skrenter, veikanter og lignende hvor det ikke dannes skog. Veikanter kan derfor være verdifulle leveområder for mange arter og det vil være viktig å skjøtte dem riktig. I det gamle jordbrukssystemet ble veikantene også ofte beitet eller slått. For å bevare kystlandskapet er det derfor helt nødvendig med ulike skjøtselstiltak.

Uvitenhet

Tap av kulturarv kan også knyttes til at det finnes for liten kunnskap i lokalbefolkningen eller blant brukerne av kommunen. Ofte vet ikke eiere hvilke verdier de sitter på, eller omgir seg med. I enkelte tilfeller forstår heller ikke eiere hvilken verdi bygningen de eier har, sett ut i fra et kulturhistorisk perspektiv. Kommunens ansatte, som er satt til å forvalte den lokale arven, har også en viktig oppgave. De færreste i kommune Norge har kulturminnebakgrunn. Uvitenhet blant kommunens egne kan således også kobles til at arven forsvinner. De færreste i kommune-Norge har kulturminnebakgrunn, og uvitenhet blant kommunens egne kan således også kobles til at kultrarven forsvinner.

Definisjoner

Kulturminner

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til, jf kulturminneloven (kml) §2.

Kulturminneloven skiller mellom automatiske fredete kulturminner og nyere tids kulturminner, samt materielle kulturminner og immaterielle kulturminner.

Materielle kulturminner
Materielle kulturminner er faste og løse kulturminner, hvor det enten er snakk om automatisk fredede eller vedtaksfredede.

Faste kulturminner
Faste kulturminner er minner som er stedbundne og funnet i sin opprinnelige kontekst. Dette kan være bygninger, boplasser, gravhauger eller veger. Eksempler på faste kulturminner i Hvaler er middelalderkirken på Kirkøy, eller Homlungen fyr.

Løse kulturminner
Løse kulturminner er minner som ikke er funnet i sin opprinnelige kontekst, som er flyttbare og som blir oppdaget ved en tilfeldighet, ved funn eller ved utgravninger. Eksempler på løse kulturminner er mynter fra før 1650, ting (våpen, smykker, inventar med videre) fra oldtiden eller middelalder.

Immaterielle kulturminner
Immaterielle kulturminner er minner som kan fortelle noe om tro, tradisjon og håndverk. Immaterielle kulturminner eldre enn 1537 er automatisk fredete.

Kulturmiljøer

Med kulturmiljø menes områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng, jf kml § 2.

Kulturlandskap

Med kulturlandskap menes, i bred forstand, det menneskeomformede eller det menneskepåvirkede landskap – i motsetning til det upåvirkede naturlandskap. Begrepet brukes særlig om jordbrukslandskapet.

Verneverdige kulturminner

I tillegg til de lovfestede kulturminnene, finnes SEFRAK-registeret. SEFRAK er en forkortelse av SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminne i Noreg. Registeret er landsdekkende og viser eldre bygninger i Norge, oppført før 1900-tallet. Det at en bygning står listet i SEFRAK gir den ikke automatisk vern, men indikerer at bygningen kan være av kulturhistorisk verdi. SEFRAK skiller mellom byggverk og anlegg som er oppført før 1850 og de som er oppført i perioden 1850 – 1900.

Kommunen har meldeplikt til overordnet myndighet når det søkes om vesentlige endring eller om tillatelse til å rive bygninger eller anlegg oppført før 1850. Dette er styrt av kulturminneloven § 25. Hvorvidt det skal tillates endringer eller rivning av bygninger eller anlegg oppført i perioden 1850-1900 avgjøres av den kommunale myndighet.

Vernestatus

Automatisk fredede
Følgende kulturminner fra oldtid og middelalder (inntil år 1537) er automatisk fredet:

A) Boplasser, huler, hellere med spor etter folk som har holdt til eller arbeidet der, hus- eller kirketufter, kirker, hus og byggverk av alle slag, og rester eller deler av dem, gårdshauger, gårds- og tunanlegg og andre bebyggelseskonsentrasjoner som stapelplasser og markedsplasser, byanlegg og liknende eller rester av dem.

B) Arbeids- og verkstedsplasser av alle slag som steinbrudd og annen bergverksdrift, jernvinneplasser, trekull- og tjæremiler og andre spor etter håndverk og industri.

C) Spor etter åkerbruk av alle slag, som rydningsrøyser, veiter og pløyespor, gjerder og innhegninger og jakt-, fiske- og fangstinnretninger.

D) Vegfar av alle slag med eller uten brolegging av stein, tre eller annet materiale, demninger, broer, vadested, havneanlegg og åreskifter, båtstøer og båtopptrekk, fergeleier og båtdrag eller rester av slike, seilsperringer, vegmerker og seilmerker.

E) Forsvarsverk av alle slag som bygdeborger, skanser, voller, vollgraver, festningsanlegg og rester av dem og dessuten varder, veter o.l.

F) Tingsteder, kultplasser, varp, brønner, kilder og andre steder som arkeologiske funn, tradisjon, tro, sagn eller skikk knytter seg til.

G) Steiner og fast fjell med innskrifter eller bilder som runeinnskrifter, helleristninger og hellemalinger, skålgroper, sliperenner og annen bergskurd.

H) Bautasteiner, kors og andre slike minnesmerker.

I) Steinsetninger, steinlegninger o.l.

J) Gravminner av ethvert slag, enkeltvis eller samlede felt, som gravhauger, gravrøyser, gravkammer, brannflakgraver, urnegraver, kistegraver, kirkegårder og deres innhengninger og gravmæler av alle slag.

Automatisk fredet er de til enhver tid erklærte stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537–1649, dersom ikke annet er bestemt av vedkommende myndighet. Det var i 1999 at grensen for når noe er automatisk fredet ble endret fra 1537 til 1649 for stående byggverk (Christensen 2011: 182).

Det samme gjelder samiske kulturminner som nevnt ovenfor fra mer enn 100 år tilbake.

Vedtaksfredede

Når det snakkes om vedtaksfredede kulturminner, henvises det til kulturminner og kulturmiljøer som ikke er automatisk fredede men fredet etter vedtak fattet i medhold av Lov om kulturminner.

Låve ved Storengkilen, Spjærøy. Foto: Anette Hansen.

Forskriftsfredede

Forskriftsfredede kulturminner er de kulturminnene som er fredet ved forskrift, og ikke ved enkeltvedtak slik som vedtaksfredete. Det er byggverk og anlegg i statlig eie (kulturminneloven § 22a) og kulturmiljøer (kulturminneloven § 20) som fredes ved forskrift. Det å forskriftsfrede et kulturminne/kulturmiljø innebærer en forenklet prosess enn det å vedtaksfrede.

Listeførte kirker

I Norge er alle kirker som er oppført før 1650 automatisk fredet etter kulturminneloven. Kirkegårder og gravminner eldre enn 1537, samiske gravlegginger og gravminner eldre enn 100 år er også automatisk fredet. Kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeført. I tillegg finnes det en rekke listeførte kirker, som er oppført etter 1850. Alle listeført kirker forvaltes etter hva som kalles «kirkerundskrivet»: rundskriv T-3/00 *Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø.*

Tiltak som medfører endringer i og ved listeførte kirker skal sendes Riksantikvaren for høringsuttalelse før det er biskopen som fatter vedtak om eventuelle endringer etter Kirkeloven.

Virkemidler

Fredning etter kulturminneloven

Ivaretakelse gjennom fredning er et virkemiddel som benyttes for å verne om våre kulturminneverdier. Det er Riksantikvaren som fatter fredningsvedtak etter kulturminneloven, men kommunen står fritt til å foreslå.

Fredning er et viktig virkemiddel i vernearbeidet. Fra og med 1905, da Norge fikk den såkalte Fredningsloven, har kulturminner fra før år 1537 vært automatisk fredet. Med fredningsloven som kom i 1920 ble det anledning til å frede bygninger ved egne vedtak (Christensen 2011: 181).

Først ved en tilføyelse til kulturminneloven i 1992 ble det anledning til å frede kulturmiljøer (Ibid: 181).

Fredning av nyere tids kulturminner

I motsetning til kulturminner som er automatisk fredet etter kml § 4, er det ingen automatikk i at nyere tids kulturminner fredes. For å gi disse kulturminnene beskyttelse, kreves det at kulturminneforvaltningen fatter fredningsvedtak etter kml § 15.

Områdefredning

Områdefredning har til hensikt å verne området rundt et fredet kulturminne, enten automatisk fredet eller vedtaksfredet. I kulturminneloven § 19, andre ledd, fremkommer det at kulturminnemyndigheten kan «frede et område rundt et fredet kulturminne så langt det er nødvendig for å bevare virkningen kulturminnet har i miljøet eller for å beskytte vitenskapelige interesser som knytter seg til det». Området rundt kulturminnet som dekkes av fredningen blir ikke i seg selv fredet, slik som ved fredning av et kulturmiljø. Det er kun de tiltakene som har innvirkning på kulturminnet det er satt til å verne som er forbudt (Kahn 2007: 276). Områdefredning innskrenker muligheten til inngrep i det aktuelle området.

Fredning av kulturmiljø

Intensjonen med å frede et kulturmiljø er å ivareta sammenhengen og helheten av et miljø. Det kan være kulturmiljøer som viser en utvikling over tid, der kulturminner representerer forskjellige tidsepoker, eller områder med flere kulturminner som har sammenheng (Kahn 2007: 282). Eksempler på slike miljøer er gårdsmiljøer, bygningsmiljøer, sentrumsområder og bondelandskap. Kulturmiljøer kan bestå av både fornminner, og nyere tids kulturminner.

Midlertidig fredning
Kulturminneforvaltningen kan fatte vedtak om midlertidig fredning. Dette gjøres når kulturminner står i umiddelbare fare for å gå tapt og forvaltningen ønsker å hindre dette.

Forankring i kommunale planer

For at kommunen i større grad skal kunne ta være på sin kulturarv må det forankres i planer.

Planstrategi
Den kommunale planstrategien er et verktøy der kommunestyret gjør sine strategiske valg, jf. plan- og bygningsloven (pbl) § 10-1. Kommunestyret skal minst én gang i hver valgperiode, og senest innen ett år etter konstituering, utarbeide og vedta en kommunal planstrategi. Formålet er å klargjøre hvilke planoppgaver kommunen bør starte opp eller videreføre for å legge til rette for en ønsket utvikling i kommunen.

Hvis kommunen ønsker å løfte fokuset på de kulturminnekvaliteter som finnes i kommunen er det viktig at dette fremgår av planstrategien.

Kommuneplanens arealdel
Et annet verktøy er avsette områder til «hensynssone kulturmiljø» i kommuneplanens arealdel og knytte retningslinjer for bruk og utvikling til disse.

Reguleringsplaner
Etter plan- og bygningsloven av 2008 har man gått vekk i fra begrepet «spesialområde bevaring», og heller åpnet opp for at man i reguleringsplaner kan nytte seg av hensynssoner, på lik linje som ved kommuneplaner. I reguleringsplaner vedtatt etter ny lov kan man derfor enten regulere til «vern av kulturminner og kulturmiljøer», til «båndleggingssone kulturminner» eller til hensynssone «kulturmiljø».

Økonomiske virkemidler

Økonomi som virkemiddel kan også brukes for bedre å kunne ivareta kommunens kulturminner. Hvaler kommune har for tiden ingen spesielle tilskuddsordninger for slik ivaretakelse. Men det finnes en rekke ulike tilskuddsordninger til kulturminnevern hos andre aktører. Verdt å nevne er:

Østfold fylkeskommune
Fylkeskonservatoren i Østfold gir tilskudd til verneverdige og fredete bygg og anlegg, samt til kystkultur.

Spesielle miljøtiltak i landbruket (SMIL)
SMIL er en statlig tilskuddsordning som gir støtte til planlegging og gjennomføring av engangstiltak knyttet til blant annet istandsetting og skjøtsel av kulturminner og kulturmiljøer i kulturlandskapet til jordbruket.

Regionalt miljøprogram for Østfold (RMP)
Miljøprogrammet er utarbeidet av Fylkesmannen i Østfold, ved landbruksavdelingen, i samarbeid med næringsorganisasjonene i landbruket, kommunene og Østfold fylkeskommune. RMP inneholder mål for miljøinnsatsen i jordbruket i fylket.

Man kan søke ordningen om tilskudd for en rekke tiltak for å nå miljømålene. Tilskuddene er hovedsakelig rettet mot redusert bruk av plantevernmidler, redusert avrenning og bevaring av biologisk mangfold, kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap, samt ferdsel i landskapet. Det gis blant annet midler til skjøtting av gravfelt ved slått eller beite, ved enkeltstående gravminner, kulturhistoriske områder, automatiske fredete kulturminner og kulturminner av nyere tid.

Norsk kulturminnefond
Formålet til Norsk kulturminnefond er å bidra til å styrke arbeidet med å bevare verneverdige og fredete kulturminner, samt bidra til at et mangfold av kulturminner og kulturmiljøer kan benyttes som grunnlag for fremtidig opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskapning, jf § 1 i *Forskrift om vedtekter for Norsk kulturminnefond.* Det gis tilskudd til tiltak innenfor kulturminnefeltet.

Nytt av 2016 er at Kulturminnefondet kun vil gi tilskudd til de kulturminner som er definert som lokalt viktige.

Norsk kulturråd
Kulturfondet, som er en ordning i regi av Norsk kulturråd, har til hensikt å stimulere til prosjektbasert arbeid med bevaring, dokumentasjon og formidling av kulturarv i Norge. Fondets generelle mål innenfor fagområdet kulturarv er å gjøre kulturverdiene bedre kjent og tilgjengelige for «hvermannsen». Avsetningen til kulturvern i 2015 var ifølge Kulturrådets hjemmeside på 31,4 millioner kroner, fordelt på prosjekter over hele landet.

Norsk kulturarv
Norsk Kulturarv ble etablert som en ideell stiftelse i 1993. Stiftelsen Norsk Kulturarv er en interesseorganisasjon med formål å bidra til vern av kulturarven gjennom bærekraftig bruk. Norsk Kulturarv er landsdekkende og åpen for alle.

UNI-stiftelsen
Stiftelsen UNI er en stiftelse med ideelt formål å fremme allmennyttig virksomhet innen skade- og miljøvern, for derved å bidra til en trygg utvikling i det norske samfunn. Stiftelsens bidrag skal i første rekke være økonomisk støtte til prosjekter og påskjønnelse til institusjoner og enkeltpersoner.

Sparebankstiftelsen (DnB)
Sparebankstiftelsen DnB er en uavhengig pengeutdelende stiftelse som gir bidrag til allmennyttige formål. Stiftelsen ble etablert i 2002. Deres gaveformål er rettet mot kunst og kultur, kulturminner og historie, friluftsliv og naturkunnskap, samt nærmiljø, idrett og lek.

Skattemessige lettelser
Skattemessige lettelser vil kunne bidra til å redusere tap av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. I Hvaler kommune finnes det per i dag ingen slik ordning, men det har blitt politisk diskutert hvorvidt det skal kreves eiendomsskatt for private eiere av verneverdige og fredete bygg og anlegg eller ikke.

Opplysning og kunnskap – holdningsfremmede arbeid

Økt synliggjøring og formidling er med på å skape økt bevissthet. Kommunen spiller en viktig rolle i så henseende. Kommunen bør derfor i økt grad være en pådriver i informasjonsarbeidet og en tilrettelegger for formidling.

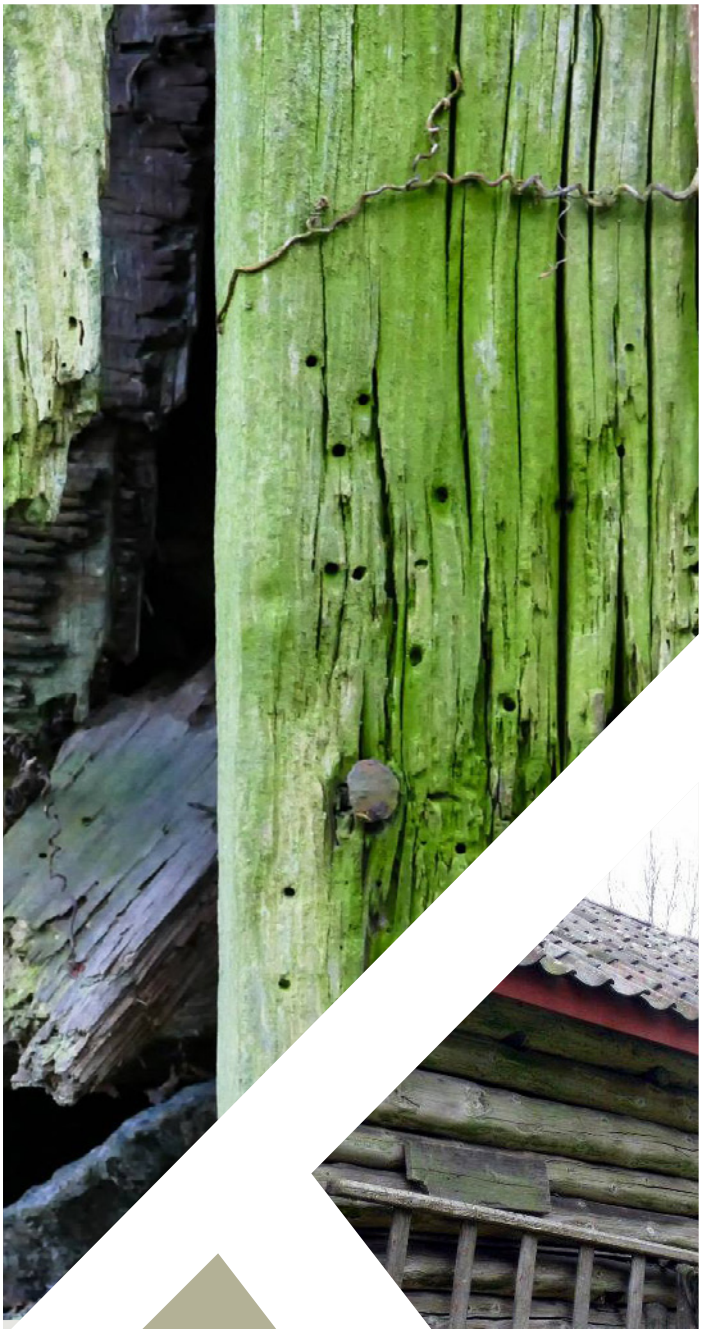

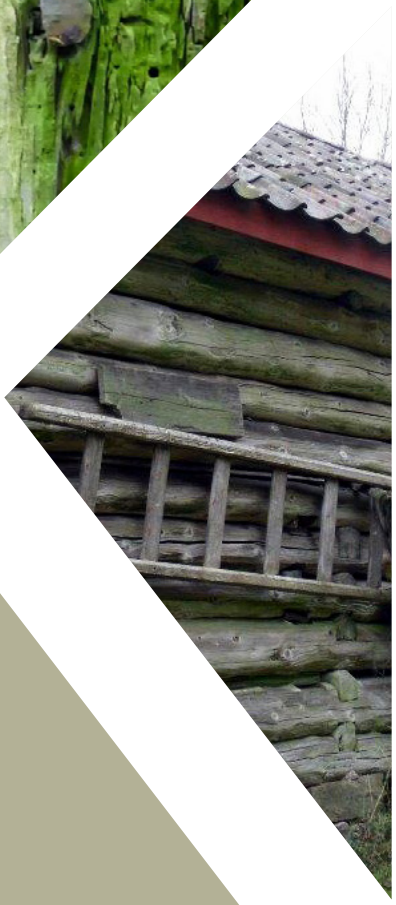

3

Hvaler kommune
Kommunedelplan
for kulturminner
2017–2029

Kulturminnevernet

Kulturminnevernets historie og faglige føringer

Allerede på 1600-tallet og 1700-tallet kan det spores en viss interesse for kulturminner. Interessen knytter seg i hovedsak til de såkalte arkeologiske fornminnene (Liden 1991: 9). Ole Worm og Johannes Bureus, fra henholdsvis Danmark og Sverige, igangsatte et systematisk registreringsarbeid av landenes bautasteiner, stenrøyser og stenkors, som to av de første i Skandinavia (Liden 1991: 9).

Under opplysningstiden på 1700-tallet ble interessen for kulturminner vekket også i Norge. Men det var ikke før på 1840-tallet man finner hva som kan karakteriseres som selve startskuddet for organiseringen av kulturminnevernet i Norge.

Arkeologien og bygningsvernet skilte lag på begynnelsen av 1900-tallet. De arkeologiske museene fikk forvaltningsansvaret for den tradisjonelle disiplinen arkeologi. Riksantikvaren som ble opprettet i 1912 fikk ansvaret for det offentlige byningsvernet. Denne todelingen karakteriserer kulturminnevernet i det 20. århundret, og det er i denne perioden kulturminneforvaltningen slik vi kjenner den i dag fikk sin spede begynnelse (Liden 1991: 61-62).

Låve ved Apalvika, Nordre Sandøy. Foto: Laila K. Rød.

Etter midten av 1900-tallet vokste det gradvis frem en oppfatning av at kulturminnevernet skulle være noe mer enn hva det tidligere hadde vært, og at vernet måtte legge til grunn et langt videre perspektiv. Man gikk fra å tenke monument til miljø. Fra det nasjonale til det regionale, og fra det regionale til det lokale.

I samme tidsepoke ble kulturlandskapet oppdaget. Selv om begrepet «kulturlandskap» allerede var et velkjent begrep innen geografifaget på begynnelsen av 1900-tallet, skulle det gå omtrent femti år før begrepet fikk en sentral posisjon innen det offentlige kulturminnevernet. Fra 1960-og 1970-tallet ble det tradisjonelle jordbrukslandskapet, som ble tolket synonymt med «kulturlandskapet», inkludert i begrepet «kulturminne» (Christensen 2011: 143-144). Man undersøkte og fokuserte på hvordan menneskene ble påvirket av sine omgivelser, og satte kulturminner inn i en større sammenheng. Jordbruket var blitt truet av modernisering, og de landskap som fortsatt var intakte ble ansett som vakre (Christensen 2011: 144).

Epoken kjennetegnes også ved at interessen for kulturminner nådde langt flere, og til andre samfunnslag enn man tidligere hadde sett (Christensen 2011: 163). Ikke rent sjeldent gjennomføres det aksjoner mot rivningsplaner og utbyggingsplaner. Nye grupper engasjerer seg i kulturminneinteresser.

Siden 1970-tallet har begrepet «vern gjennom bruk» vært det sentrale slagordet for kulturminnevernet (Christensen 2011: 178). Iboende i begrepet er tanken om at man ikke skal ta vare på kulturminneverdier for enhver pris. Det er med andre ord ingen hensikt å ta vare på bygninger og anlegg som ikke er i aktivt bruk. Før man konkluderer må det følelige gjennomføres en saklig vekting og vurdering.

I 1978 trådte Lov om kulturminner i kraft. Den åpnet opp for at også løst inventar og løse kulturminner kunne fredes. Dette var i tråd med den nye generelle oppfatningen om at kulturminnebegrepet var og måtte bli utvidet. Med hjemmel i loven kunne man også frede andre kulturminner enn kun bygninger (Christensen 2011: 181).

I 1978 trådte *Lov om kulturminner* i kraft. Den åpnet for at løst inventar og løse kulturminner kunne fredes. Dette var i tråd med den generelle oppfatningen av kulturminnebegrepets innhold som utvidet, gjenspeiler seg i 1978-loven. Med hjemmel i loven kunne man også frede andre minner enn bygninger (Christensen 2011: 181).

I det postmoderne kulturminnevernet på 1980-tallet utvides kulturminnebegrepet. Begrepet omfattet alle typer arkitektur og tekniske installasjoner, bygninger og anlegg. Det ble viktig å fortelle om ulike sider av samfunnet. I 1988 ble Riksantikvaren et direktorat underlagt Miljøverndepartementet. Etter dette har det gradvis skjedd en dreining mot et stadig mer desentralisert kulturminnevern. Man får et bredere fokusfelt, og går fra en topp-ned tilnærming, hvor man tidligere anså hva som ble anerkjent av fagpersoner som det viktigste å ta vare på, til å verdsette lokalbefolkningens meninger. Tidsperspektivet utviklet seg: kulturminner behøvde ikke å være gamle. I tillegg ble begrepet «kulturmiljø» i 1992 tilføyd kulturminneloven (Christensen 2011:181). Denne tilføyelsen gjorde det mulig å frede større område som kulturminnevernet anså som kulturhistorisk verneverdige.

Det postmodernistiske samfunnet opplevde på mange måter en historieløshet, og samfunnets innbyggere fikk et økt behov til å finne tilbake til sine røtter. Identiteten til et tettsted eller et lokalsamfunn ble i større grad satt under lupen og utforsket (Christensen 2011: 175). Dette kan settes i sammenheng med postmodernismens iboende natur og den stadige globaliseringen som kjennetegner epoken.

Det offentlige kulturminnevernet i dag, legger større vekt på helhet og sammenheng mellom natur og kultur enn tidligere, hvor man så en sterkere konsentrasjon på det enkelte kulturminneobjektet uten å sette det inn i en større sammenheng. Områder som til sammen danner en større enhet øker forståelsen for tidligere tiders samfunn.

I nyere tid har Norges nåværende riksantikvar Jørn Holme siden han tiltrådte stillingen i 2013 kjempet for å formidle kulturminnevernet på en folkelig måte. Han er opptatt av menneskene og de bakenforliggende historiene til de fysiske sporene. De dagligdagse kulturminnene har fått fokus, til fordel for kulturminnevernets tidligere fokus på «finkultur». Ikke minst har kulturminnevernet tatt en dreining mot det flerkulturelle og har satt søkelyset på de marginaliserte gruppene i samfunnet. Kulturminner skal bestå av en bredde, fremfor noe for en mindre elite. Det typiske skal formidles, fremfor det unike.

I tillegg har begrepet «verdiskapning» blitt mer vektlagt de senere årene, og man ser en voksende trend i at næringsaktører tar mer initiativ og involverer seg i større grad i kulturminnespørsmål enn tidligere. Kulturminnevernets rolle i samfunnsutviklingen er blitt viktig. Relevante spørsmål er: Hva er samfunnsverdiene og gevinstene ved å ta vare på og bruke kulturminner? Hvordan realiserer vi gevinstpotensialet? Og hvordan samhandler vi med andre aktører? Bevisstheten om at kulturminner og kulturminnevernet kan spille en positiv rolle for lokalsamfunnet har neppe stått sterkere og vært mer utbredt enn i dag.

Kulturminneforvaltningens hierarki

Kulturminnevernets hovedoppgave er å verne vår felles kulturarv for nåtiden og fremtidige generasjoner. I Norge er kulturminneforvaltningens hierarki organisert på følgende måte:

Klima- og miljødepartementet (KMD)

KMD er kulturminnevernets høyeste organ. Departementet har ansvaret for det til enhver tid gjeldende lovverk med tilhørende forskrifter, veiledere og retningslinjer, samt hovedansvarlig for budsjett. Videre der KMD klargeinstanen over Riksantikvaren.

Riksantikvaren (RA)

Riksantikvaren er direktorat for kulturminnevernet og faglig rådgiver for KMD i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken.

Riksantikvaren har ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført, og har et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

Riksantikvaren er klageinstansen over Fylkeskommunene.

Fylkeskommunen

Fylkeskommunen har i all hovedsak ansvar for at de *regionale* verdiene innen kulturminnevernet forvaltes på en korrekt måte.

Det er Fylkeskommunen som fatter vedtak etter kulturminneloven i det aktuelle fylket de har forvaltningsansvar for. Det er også Fylkeskommunen som uttaler seg i saker som berører kulturminneinteresser i de forskjellige kommunene.

Videre har Fylkeskommunen et ansvar for skjøtsel og informasjonsarbeid.

Fylkeskommunen tildeler også tilskudd til bevaring av verneverdige og fredete bygg og anlegg samt kystkultur.

I tillegg til Fylkeskommunen har de *arkeologiske landsdelsmuseene, Norske Maritimt Museum (NMM), Sysselmannen på Svalbard* og *Sametinget* et særskilt ansvar for kulturminner.

Kommunen

Kommunen har ingen dirkete myndighet etter kulturminneloven. Men har gjennomplan- og bygningsloven (pbl) av 2008 et særskilt og viktig ansvar for å ta være på de *lokale* kulturminneverdiene. Et ansvar som kommer spesielt til anvendelse ved utarbeiding av arealplaner og reguleringsplaner, samt i behandling av konkrete byggesaker som berører kulturminner/kulturmiljøer.

Status for kulturminner i Hvaler

Forekomsten av forskjellige kulturminner i Hvaler kommune er stort. I Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden er det til sammen registrert 500 fredede kulturminner i Hvaler kommune. Hovedandelen av disse er automatisk fredede og varierer mellom å være bosetningsplasser, hustufter, skipsvrak, kokegroper, løsfunn og gravminner. Som tabellen viser, finnes det til sammen 362 automatisk fredede kulturminner i Hvaler.

Registrerte kulturminner i Askeladden	*Antall*
Automatisk fredede (før 1537)(AUT)	362
Fjernet (FJE)	9
Foreløpig (FPG)	8
Ikke (IKKE)	6
Uavklart (UAV)	82
Vedtaksfredede (VED)	36
Totalt	503

Antall vedtaksfredede kulturminner i kommunen er 36.

Eksempler på dette er sjøbodmiljøet i Kuvauven på Vesterøy, som ble fredet gjennom enkeltvedtak i 1993, Homlungen fyrstasjon og Torbjørnskjær fyrstasjon som begge ble fredet i 1997.

I 2014 fikk Hvaler kommune to nye fredninger, begge vedtaksfredet etter kml § 22a. Den tidligere tollstasjonen i Gravningssund (gårds- og bruksnummer 29/14 og 30/27) og den tidligere tollstasjonen på Herføl (gårds- og bruksnummer 30/24). Fredningene er et resultat av Riksantikvarens fredingsarbeid av landets tollstasjoner. Til sammen er det fattet fredningsvedtak av tolv av landets tollstasjoner.

I 2016 fikk Hvaler kommune ytterligere tre fredninger: Brattestø fiskerihavn på Asmaløy, den eldste havnen på Hvaler, Heia varde og Papperhavn fyrlykt. Fredningene inngår i en gruppe på totalt 21 fredninger av kystanlegg langs den norske kysten, og er et resultat av arbeidet med Kystverkets Landsverneplan for maritim infrastruktur, gjennomført i samarbeid med Riksantikvaren.

Antall registrerte SEFRAK-objekter er til sammen 1802. 136 av disse faller inn under grå kategori (ruin/revet), 1248 under gul kategori (årstall 1850 - cirka 1900) og 418 under rød kategori (fra før år 1850). Registeret ble sist oppdatert i 1996. Ved kommunens gjennomgang av registeret våren 2015 viste det seg midlertidig at det er ufullstendig, og ikke oppdatert med tanke på endringer som har skjedd. Registeret viser derfor ikke den faktiske situasjonen.

Registrerte SEFRAK-bygg pr. 2006	*Antall*
SEFRAK – grå kategori (ruin/revet)	136
SEFRAK – gul kategori (fra 1850 – ca. 1900)	1248
SEFRAK – rød kategori (fra før år 1850)	418
Totalt	1802

Yrke	*Totalt*	*Grå trekant*	*Gul trekant*	*Rød trekant*
Kongehus, adel	1	0	1	0
Sivil embetsperson	6	0	4	2
Militær embetsperson	16	4	9	3
Offentlig institusjon	24	0	20	4
Annen institusjon	2	0	2	0
Forening, lag	4	0	4	0
Annet embetsverk	5	0	4	1
Væreier	1	0	1	0
Bedriftsherre	18	1	17	0
Næringsdrivende	47	7	37	3
Bonde	770	70	484	216
Fisker	337	16	288	33
Håndverker, småindustri	113	6	87	20
Annen innen næring	11	0	6	5
Tjenestemenn, funksjonær	70	0	56	13
Husmann, strandsitter	39	9	21	18
Arbeider	203	14	170	19
Annet innen tjenestemenn	3	0	1	2
Uavklart yrke	132	8	45	79
Totalt SEFRAK	1802			

Type hus, et utvalg	*Totalt*	*Grå trekant*	*Gul trekant*	*Rød trekant*
Anneks	7	0	6	1
Bolighus	466	31	344	91
Bryggerhus	217	16	163	38
Båthus	21	1	18	2
Låve	174	15 (4 ruin)	104	55
Fjøs	13	1 (ruin)	9	3 (2 ruin)
Steinfjøs	9	4	5	0
Fritidsbolig	21	1	11	9
Hønsehus	35	1	28	6
Sjøbu	158	5	123	30
Sommerhus	21	0	19	2
Uthus	132	11	120	1 (ruin)
Utedo	34	1	32	1
Våningshus	90	0	90	0
Skjul	32	4	15	13

Tidligere registreringer og andre oppslagsverk i Hvaler
Til tross for at Hvaler kommune til nå har manglet en formell kulturminneplan, er det andre som har bidratt til å synliggjøre Hvalers kulturarv. For å nevne noen (listen er ikke uttømmende):

- Kjell Botne og Morten Kielland (2002): Forslag til kulturminneplan. Planen, som mer eller mindre består av et register, viser en oversikt på 181 utvalgte kjente kulturminner og kulturmiljøer og ble utarbeidet i 2002.
- Inger Jensen (1993): Havet var Leveveien bind I og II (bygdebøkene)
- Åsmund Svendsen (2010): Hvaler en samfunnshistorie, bygdebok III
- Statens Naturoppsyn (SNO) (2013): «Mennesket og Naturarven»
- Rolf Utgård (2012): Hvaler samfunnets glansdager (sjøboder på vestre Hvaler)
- Anne Sophie Hygen (1998): «Sild i mengder – eller bare litt? Tolkning av tuftene på Hvaler i lys av valg av kilder og metoder»
- Christine Stene (hovedfagsoppgave 2003): «Skitt fiske!» – En analyse av tufter og båtopptrekk på Hvaler i Østfold»
- Eivind Børresen (2015): rapport om fortøyningsbolter- og merkeringer
- SWECO: Konsekvensutredning kulturhistorie, Ytre Hvaler Nasjonalpark
- Otto Reff (1989): Hvalerveien
- Odd Løkkevik m.fl (1998): Hytta på Hvaler
- Ulf Hjardar: De lange årene, Hvaler 1940 – 45 (1995) og Usynlige helter (2015)
- Andreas Madsen: «En skjærgårdsbygd på 1700-tallet»
- Erling Johansen (2001): Slik ble Østfold til...
- Fylkesmannen i Østfolds fagvurdering av kulturminner i ytre Hvaler (rapport nr. 3 2004).

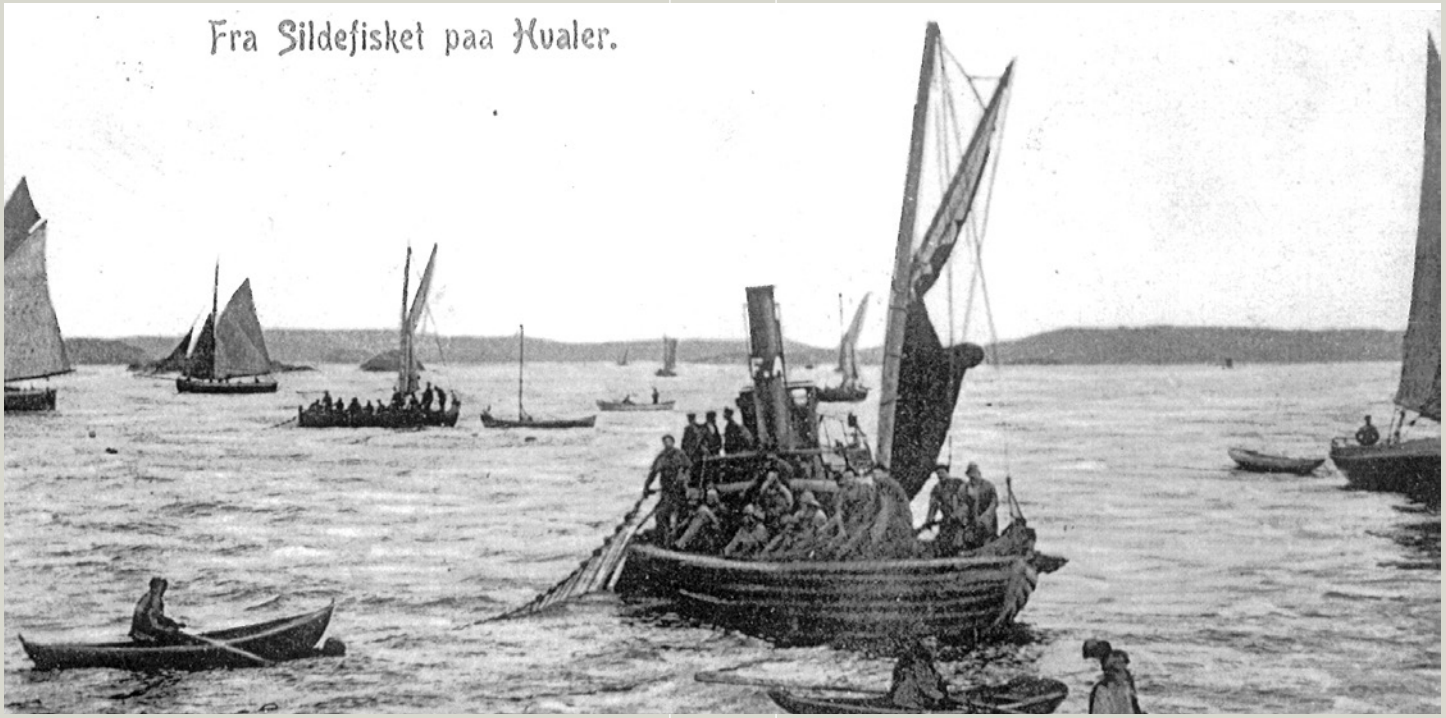

Foto: Østfold fylkes billedarkiv

Kulturminneregistre

SEFRAK

SEFRAK-registeret er en forkortelse av SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner i Norge. Registeret er landsdekkende og viser eldre bygninger i Norge, oppført før 1900-tallet. Det at en bygning står listet i SEFRAK gir den ikke automatisk vern, men indikerer at den kan være av kulturhistorisk verdi. SEFRAK skiller mellom byggverk og anlegg som er oppført før 1850 og de som er oppført i perioden 1850 – 1900. Kommunen har meldeplikt til overordnet myndighet når det søkes om vesentlige endring eller om tillatelse til å rive bygninger eller anlegg oppført før 1850. Dette er styrt av kulturminneloven § 25. Hvorvidt det skal tillates endringer eller rivning av bygninger eller anlegg oppført i perioden 1850-1900 avgjøres av den kommunale myndighet.

Askeladden

Askeladden er Riksantikvarens database for registrerte kulturminner og kulturmiljøer, som enten er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven eller er kulturminnefaglig vurdert som verneverdige. Askeladden er primært et verktøy for de som jobber innen kulturminneforvaltningen. Andre som er interesserte i kulturminner henvises til å benytte seg av Kulturminnesøk, som er mer publikumsvennlig.

Kulturminnesøk

Kulturminnesøk er en forenklet utgave av Askeladden, og er ment til å være oppslagsverk for folk uten særlig kjennskap til kulturminner.

Det er viktig å presisere at det ikke er kulturminnevernets, eller kommunens målsetting å hindre eiers utvikling av egen tomt og bygningsmasse, men det er viktig med god dialog. På den måten kan man, i fellesskap, finne den beste løsningen for kommunen, eiere og for det spesifikke kulturminnet.

Kystmuseet, lokale lag og frivillige organisasjoner

I Hvaler kommune finnes det flere lag og foreninger som alle er med på å bidra til å fremme og synliggjøre kulturhistorien.

Kystmuseet Hvaler

Kystmuseet på Hvaler er en kompetansebase i kraft av sin gjenstandsinnsamling og oversikt over historiske kilder. Museet som er en del av Østfoldmuseene ledes av personer med faghistorisk kompetanse. Kystmuseet på Hvaler er lokalisert på Nordgården på Spjærøy. Museet forvalter bygningsmassen på Nordgården og smia ved Brottet. Museet har en rekke arrangementer. I tillegg arrangerer museet den kulturelle skolesekken i samarbeid med skoler og barnehager, samt samarbeider med Hvaler Kulturvernforening om utvikling og drift av Kystlekeplassen, samt bygdedag og julemarked.

Hvaler kulturvernforening

Hvaler kulturvernforening, med sitt slagord «Vi bygger på kystkulturen», er en sentral aktør innen kulturminnevernet på Hvaler.

Foreningen er en videreføring av Hvaler bygdesamling som ble stiftet i 1971 (Svendsen 2010: 177 – 180). I de første tiårene var arbeidet til bygdesamlingen (som på begynnelsen av1990-tallet endret navn til Kystmuseet Hvaler og senere til Hkvf) først og fremst gjenstandsinnsamling og deretter etablering av det vi i dag kjenner som kystmuseet Hvaler med samlingen på Nordgården. Ved etableringen av Brottet i 2004 – 2005, skjedde det et taktskifte i kulturvernforeningens arbeid, som også resulterte til navneskiftet foreningen i dag har.

Foreningens arbeid med å fremme kystkulturen har bidratt til økt synliggjøring av de kulturminneverdiene som finnes på Hvalerøyene. Foreningen eier og drifter Brottet amfi, en arena der de fleste oppsettingene er musikkspill med historisk grunnlag, og er aktive på å formidle informasjon om kulturminner og kulturmiljøer via egen hjemmeside og Facebook-side. Medlemmene deltar som foredragsholdere og turguider på forskjellige arrangementer. Foreningen samarbeider tett med Kystmuseet på Hvaler om Kystlekeplassen, et identitetskapende prosjekt for barn og unge. Ikke minst drifter foreningen tre kystledhytter ved Brottet-området på Spjærøy, et kulturhistorisk sentralt område med tanke på stenindustrien. Hyttene er utstyrt med informasjon om Hvalers historie, kultur og kulturminner.

Hvaler menighet
Hvaler menighet forvalter kommunens to kirker. Spjærøy kirke og Hvaler kirke på Kirkøy som regnes for å være en av landets eldste kirker, oppført i cirka 1150.

Ytre Hvaler nasjonalpark
Ytre Hvaler nasjonalpark ble vedtatt 26. juni 2009 ved kongelig resolusjon med Kongen i statsråd. Vedtaket omfattet vernegrensen og verneforskriften. Formålet med nasjonalparken står nedfelt i § 2 i verneforskriften. Nasjonalparken skal bevare et egenartet, stort og relativt urørt naturområde ved kysten i Sørøst-Norge, bevare et undersjøisk landskap med variert bunntopografi, bevare økosystemer på land og i sjø med naturlig forekommende arter og bestander, kystlandskap med sjøoverflate og havbunn med korallrev, hard- og bløtbunn.

Allmennheten skal gis anledning til naturopplevelse gjennom utøvelse av tradisjonelt og enkelt friluftsliv med liten grad av teknisk tilrettelegging.

Oslofjordens friluftsråd (OF)
Oslofjordens friluftsråd (OF) er en sammenslutning av flere interesseorganisasjoner og kommunene og fylkene rundt Oslofjorden, og det største friluftsrådet i Norge, cirka 1,5 millioner mennesker bor i OFs 31 medlemskommuner. OF har ansvar for store områder langs fjorden og har som hovedoppgave å gjøre strender og andre områder tilgjengelige for alle, fremme friluftslivet og beskytte naturen ved kysten.

OF ble stiftet allerede i 1933. På denne tida bekymret stadig flere seg over at mulighetene for friluftsliv i Oslofjorden skulle forverres vesentlig. Dels gikk bekymringen på at bygging av hus og hytter på strandtomtene reduserte allmennhetens tilgang, og dels reagerte folk på den økende forurensingen som kom fra industri og offentlig kloakk. På stiftelsesmøtet deltok ordførerne fra de fleste kommunene fra svenskegrensen til Telemark sammen med representanter for forskjellige brukerorganisasjoner, bl. a båtforeningene. Rådet som ble etablert, skulle sikre allmennheten strandarealer og bekjempe forurensingen.

Som del av verdigrunnlaget slår OF fast at de skal arbeide for en tilrettelegging av friluftsliv som tar hensyn til naturmiljøet og kulturminnene.

OFs arbeid på Hvaler startet i 1939 med sikring av Storesand på Kirkeøy, et område med noen av de eldste hustuftene fra middelalderen. Etter krigen la OF ned et betydelig arbeid i sikringen av Akerøy (1955) og dernest i arbeidet med restaureringen av Akerøy fort (1959). Fra 1990-tallet har OF etablert et nett av kystledhytter i Oslofjordområdet. Dette har gitt muligheter for allmennheten til å leie seg inn i bygninger av kulturhistorisk verdi for Hvalersamfunnet.

Eksempler på dette er huset på Akerøya, Homlungen fyr, rekefabrikken på Papper og de gamle stenhoggerhyttene i området ved Brottet på Spjærøy. Gjennom kystledhyttene formidles kulturhistorien både i form av utlagt materiell og muligheten for å ro i tradisjonelle eker (pram).

Samarbeidet med Hvaler kommune om kyststiene (ca 5 mil på Hvaler), er også et meget viktig tiltak både med tanke på tilrettelegging for aktivitet og kunnskapsformidling om kulturminner og kulturhistoriske områder og miljøer. Kyststien fra Skjærhalden, via Ørekroken, Rødshuet og Grønne bakke kan stå som et eksempel på dette.

Stiftelsen Korshavn og Frøkengårdens venner
Stiftelsen Korshavn ble opprettet av Fortidsminneforeningen, ved avdeling Østfold, Fredrikstad Museum, Hvaler kommune og Kystmuseet Hvaler. Hensikten med opprettelsen var å sikre og bevare eiendommen gnr 25 bnr 9, bedre kjent som Frøkengården i Korshavn. Eiendommen fungerer i dag som et museum og som et samlingssted. Frøkengårdens venner samarbeidet tett med stiftelsen, da de har som formål å støtte restaureringen av gården og hjelpe til med andre formål stiftelsen ikke rår over.

Hvaler hagelag
Hvaler hagelag formidler informasjon om tradisjonsrike bær og fruktslag og har som formål å fremme bærekraftig hagekultur og landskapspleie, i tillegg til generell hageglede. Denne jobben bidrar til å holde kulturlandskapet og dets tidligere tradisjoner i hevd.

Hvaler beitelag
Hvaler Beitelag er en lokal organisasjon som gjør en viktig jobb for kulturlandskapet på Hvaler. Organisasjonen ble etablert i 1978, og har blant annet som formål å organisere fellesbeiter (SWECO 2006: 13).

Heias venner
Organisasjonen «Heias Venner» er en frivillig interesseorganisasjon har som formål å arbeide for at naturreservatet og redningshytta med signalmast på holmen Heia i Hvaler kommune kan bevares og benyttes hensynsfullt av folk i nød og ellers allment for ly/overnatting i åpen hytte utenom fredningstiden i forbindelse med jakt, fiske og andre naturopplevelser.

Akerøyas venner
Akerøy forts venner er en forening som jobber for istandsetting og sikring av Akerøy fort. I tillegg avholder foreningen «Akerøy-dagen», og følger opp vegetasjonsskjøtsel og generell vedlikehold.

Lovverket

Nasjonale føringer

Det er i all hovedsak *Lov om kulturminner* (1978), *Lov om planlegging og byggesaksbehandling* (2008) og *Lov om forvaltning av naturens mangfold* (2009) som inneholder hjemmelsgrunnlag for hvordan kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal forvaltes.

Lov om kulturminner

Formålsparagrafen til kulturminneloven sier at kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning, og forteller at det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse trivsel og virksomhet.

Stortingsmeldinger

I Stortingsmelding nr. 16 (2004–2005) *Leve med kulturminner* redegjøres det for regjeringens satsning innen kulturminnepolitikk frem mot 2020. Hovedmålet å stanse forfall og tap av verdifulle kulturminner og kulturmiljøer. For å nå dette målet er kommunene i større grad nødt til å ta hensyn til de kulturminneverdiene som finnes i de enkelte kommunene, spesielt ved arealplanlegging (jf s 5).

I Stortingsmelding nr. 35 (2012–2 013) *Fremtid med fotfeste* viderefører mye av hva som står skrevet i Stortingsmelding nr. 16. Målet i Stortingsmelding nr. 35 er at kulturminnepolitikken skal forvalte de kulturhistoriske verdiene på lang sikt som et kulturelt og miljømessig ressursgrunnlag for morgendagens samfunn (jf. s. 5–6).

Regjeringens kulturminnepolitikk er ytterligere konkretisert og utdypet i Stortingsmelding nr. 23 (2001–2002) *Bedre miljø og tettsteder.* Nasjonale mål for kulturminner og kulturmiljøer, oppsummert:

Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer skal ikke overstige 0,5 prosent innen år 2020.

For automatisk fredede arkeologiske kulturminner skal det årlige tapet ikke overstige 0,5 prosent innen 2020.

Et representativt utvalg kulturminner og kulturmiljøer skal være vedtaksfredet innen 2020.

Fredete bygninger, anlegg og fartøy skal ha ordinært vedlikeholdsnivå innen 2020. Et representativt utvalg automatisk fredede arkeologiske kulturminner skal være sikret innen 2020.

Planlegging i kommuner, fylker og regioner skal medvirke til å hindre uønsket nedbygging av matjord og ivareta viktige kulturminner.

Riksantikvarens kulturhistoriske landskap (KULA-prosjektet)

Riksantikvaren gjennomførte i 2014 et prøveprosjekt kalt *Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse.* Østfold var ett av to fylker som deltok. De Østre øyene ble av Riksantikvaren, i samråd med Fylkeskonservatoren i Østfold, utvalgt som ett av ni landskap av interesse i Østfold. Av utarbeidet rapport blir de østre øyer omtalt som et kystkultur- og ferielandskap. Landskapet er av nasjonal interesse fordi området representere et kystlandskap ved Oslofjorden på en god måte, spesielt fordi landskapet ikke er tilrettelagt etter biles premisser. Hvordan landskapet har blitt formet, ved gamle hustufter, strandsitterplasser og småbruk, trekkes frem som særegent. I tillegg det at kommunen er et sentralt område for fritidsbebyggelse, og er viktig rekreasjons- og fritidsområde (RA 2015:34).

Regionale føringer

Planstrategien for Østfold (2015–2025)

Den regionale planstrategien for Østfold (2015–2025) ble vedtatt av Fylkestinget 25.10.2012. I planen står det at de regionale føringene innen klima, natur, kulturmiljø og landskap skal «ta vare på, opparbeide, tilrettelegge, drifte og markedsføre kulturminner og kulturlandskap, ikke minst i pressområdene».

Kulturminneplan i Østfold (2010–2022)

I Østfold er kulturminner som er knyttet til bronsealder og eldre jernalder, kirker, samferdsel, forsvarsanlegg, landbruk, næring- og industri typisk å se, samt kulturminner ved kysten og langs andre vannveier og eldre trehusbebyggelse (s. 8).

Østfold fylkeskommune har gjennom regionalplan *Kulturminneplan i Østfold 2010-2022* vedtatt at hensynet til kulturminner og kulturmiljøer må vektlegges i samfunnsplanleggingen. Hovedmålsettingen er (s. 6):

«*Kulturminner og kulturmiljøer vernes, både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Nasjonal kulturminnepolitikk iverksettes på regionalt nivå og det legges til rette for at mangfoldet av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av så vel fylket som for levende lokalsamfunn*».

Foto: Jørn Kile

For å nå dette hovedmålet er det utarbeidet fem delmål:

Delmål 1: Dokumentasjon: Kulturhistorisk kildemateriale skal ivaretas profesjonelt og effektivt som dokumentasjon av nåtid og fortid og slik at gode bevaringsforhold og tilgjengelighet sikres.

Delmål 2: Forvaltning: Kulturminner i landskapet og i museene sikres godt vern og god bevaring over tid. Tapet av verdifulle kulturminner som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall skal minimaliseres.

Delmål 3: Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet: Tilgjengeliggjøring av kulturminner skal gi innbyggerne i og besøkende til Østfold gode opplevelser og økt forståelse av menneskelig virksomhet gjennom tidene.

Delmål 4: Regional utvikling: Østfold skal oppfattes som et spennende og mangfoldig fylke med en rik kulturarv, som det er attraktivt å bo i, besøke og etablere næringsvirksomhet i.

Delmål 5: Nasjonal mål: Nasjonale mål for kulturminnepolitikken skal oppfylles i Østfold innen 2020.

Fylkesplanen Østfold mot 2050

Fylkesplanen for Østfold – Østfold mot 2050 ble godkjent av kongen i statsråd mars 2011. Planen legger føringer for utviklingen av Østfold i et 40-årsperspektiv. Planen har tre hovedmål som sammen legger føringene for en bærekraftig utvikling. Dette er levekår og folkehelse, verdiskapning og miljø. Alle som bor i Østfold skal ha god livskvalitet, fylket skal være et attraktivt sted for mennesker og kapital, ha et velfungerende arbeidsmarked og kunne tilby et bærekraftig næringsliv. Ikke minst skal Østfold ta vare på klima, natur og kulturlandskap. Miljøhensynet skal forankres i privat og offentlig sektor (s. 6).

For regionen Nedre Glomma fastslår planen at man skal aktivt bruke kulturminner og kulturlandskap i reiselivssatsing og annen næringsutvikling for å oppnå økt verdiskapning (s. 44).

På vedleggskart til fylkesplanens er Hvaler registrert med fire regionalt viktige kulturmiljøer: I) Gravingssund, II) Hvaler Kirke – Rødshue, III) Søndre Sandøy – Skjærhalden – Storesand – Herføl og IIII) Kuvauven.

Vekting og verdisetting av kulturminners verneverdi

Ved å gjennomføre en faglig vurdering med utgangspunkt i utvalgte verdier vil man danne et pålitelig grunnlag som forteller om verneverdien til et kulturminne. I et informasjonshefte Riksantikvaren utga i 1987 kan man lese om utvalgte verdier og delverdier som er ment som et hjelpemiddel i vurderingen av verneverdien. Heftet heter «Kulturminner fra nyere tid: Verneverdi og utvelgelseskriterier» og ble skrevet av Lisen Bull. I heftet fastsattes det tre overordnete verdier som skal benyttes for å si om noe er verneverdig, disse er:

Kunnskapsverdi
Bruksverdi
Opplevelsesverdi

Hver av disse overordnede verdiene er inndelt i delverdier. Til sammen utgjør de et sett med 11 kriterier. Ikke alle kulturminner innehar alle delverdiene. Vurderingen av kulturminners verneverdi må vurderes med utgangspunkt i et helhetsbilde og av skjønn. Delverdiene er kategorisert slik:

Kunnskapsverdi
Representativitet - sjeldenhet
Sammenheng og miljøverdi
Autentisitet

Bruksverdi
Pedagogisk verdi
Variasjon – homogenitet

Opplevelsesverdi
Historisk kildeverdi
Identitetsverdi
Symbolverdi
Skjønnhetsverdi – kunstnerisk verdi
Bruksverdi
Alder

Listen av delverdier er ikke uttømmende. Det vil variere hvor mange av delverdiene som er av relevans for det enkelte minnet eller miljøet.

Representativitet – sjeldenhet
Denne verdien har som formål å bevare kulturminner og miljøer som er representative for sitt slag. Det være seg stilperiode, bygningsfunksjon mv. Det kan være sjeldne bygninger som er verdifulle, enten fordi de alltid har vært sjeldne eller fordi de representerer bygningstyper som det tidligere har vært mange av men som over tid har blitt sjeldne.

Sammenheng – og miljøverdi
Denne verdien settes i sammenheng med tid og rom, og hva et kulturminne har å si for omgivelsene.

Autentisitet
Autentisitet kan sammenlignes med opprinnelighet og ekthet. Det at et kulturminne eller et kulturmiljø vurderes til å ha høy autentisitet er i mange tilfeller synonymt med at minnet eller miljøet har høy verneverdi. Ved fredning tillegges høy autentisitet stor vekt. Desto originalt og uforandret et kulturminne eller et kulturmiljø er, desto mer verdifullt er det. Det motsatte hvis autentisiteten er redusert ved endringer.

Pedagogisk verdi
Denne verdien knyttes til minner som har evne til å belyse bestemte aspekter ved nasjonenes, regionens eller lokal kulturhistorie. Minnene bør ikke være enestående i sitt slag, men kan for eksempel være en låve eller et våningshus som forteller noe om det spesifikke stedet.

Variasjon - homogenitet
Disse verdiene karakteriserer områder med mange kulturminner og den graden av variasjon de representerer. Hvis kulturminnene kan vise stor variasjon i typer eller stor grad av likhet i typer og tid (Bullen 1987: 27).

Historisk kildeverdi
Historisk kildeverdi brukes på kulturminner eller kulturmiljøer som kan være kilder til kunnskap om ulike typer historier eller epoker fra fortiden. Det være seg bygningshistorie, materialhistorie, stilhistorie, teknologihistorie, håndverkshistorie, kunsthistorie, arkitekturhistorie, planhistorie, næringshistorie, landbrukshistorie, fiskerihistorie etc.

Identitetsverdi
Kulturminner eller kulturmiljø som identitetsskapende for omgivelsene (lokalbefolkningen, religion, etnisk gruppe, tilhørighet). Kulturminner og kulturmiljøer som har betydning for opplevelse, gjenkjennelse og tilhørighet tillegges vekt ved vurderingen av om verneverdigheten i forhold til identitetsverdi.

Symbolverdi
Denne verdien forteller at kulturminnet, eller kulturmiljøet har en spesiell plass i folks bevissthet. Det kan være signalbygg, monumenter eller bygninger som knyttes til personer eller hendelser. Symbolverdien bør ikke nødvendigvis forbindes med noe positivt. Såkalt "painful heritage" kan også ha symbolverdi. I Norge kan dette for eksempel være krigsminner.

Skjønnhetsverdi – kunstnerisk verdi
Denne verdien legger vekt på at form, struktur, materialvalg og detaljutforming står i forhold til en kunstnerisk idé og fullførelsen av den. Noen gjenstander, bygninger og anlegg er verdifulle fordi de er spesielt vakre, påkostet eller godt utført, eller er spesielt fine representanter for en bestemt stilart.

Bruksverdi
Bruksverdien forteller om den økonomiske lønnsomheten Hvis tilstanden til en bygning er god, kan det være lønnsomt å ta vare på en kulturhistorisk interessant bygning, fremfor å rive og bygge nytt.

Alder
Kulturminner eller kulturmiljøer kan være av verdifull betydning på grunn av høy alder, eller at det finnes få eksemplarer igjen.

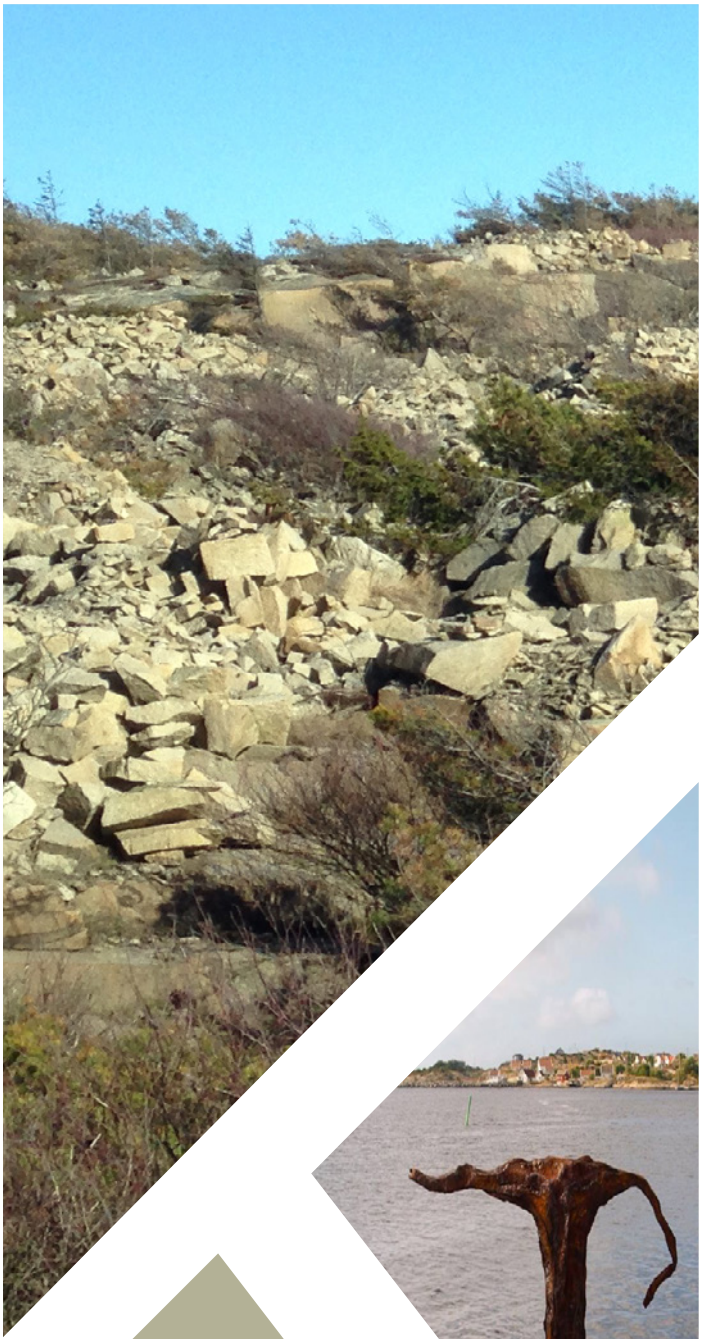

4

Hvaler kommune
Kommunedelplan
for kulturminner
2017–2029

Valgte fokusområder

For omkring 14 300 år siden stod iskanten ved Koster utenfor Strømstad og trakk seg rykkevis tilbake mot Østfoldkysten hvor den la igjen istidsavsetninger og løsmasser i form av morenetrinn. Disse avsetningene danner Hvalerraet, det ytterste raet i Østfold som går over Søndre Sandøy, søndre del av Kirkøy og Asmaløy (Stene 2003: 31).

Det er vanskelig å tidfeste når de første menneskene inntar det som da utgjorde Hvaler, men sannsynligvis fant dette sted i yngre stenalder (4000 – 1800 f.kr). Forskjellige økser fra stenalderen som er blitt funnet på Asmaløy og Kirkøy, gir antydninger om bånd både til den gamle fjordbygda i Skjeberg og Rolvsøy, Onsøy og Rygge, Berg og Idd (Pedersen et al. 2003).

Fra øyene ble befolket for flere tusen år siden og fram til dagens samfunn, har nærheten til sjøen og avhengigheten av sjøen som livsgrunnlag og som ferdselsåre formet liv og levesett. Havet skilte, men havet bandt også øyene og folket her med den store verden. Man må langt tilbake i tid for å finne de første øyboerne (Jensen 2016). Det finnes i dag ikke kunnskap nok til å slå fast når den første faste bosettingen har funnet sted på Hvaler. Høyst sannsynlig skjer bosettingen gradvis gjennom at folk fra fastlandet, i tråd med utviklingen av båt og redskap, slår seg ned på skjermede plasser der jorda kan dyrkes, det er for til dyra og veien til fiskeplassen er kort. Men aktiviteten har likevel vært stor her ytterst i havgapet. Mange fiskere har gjennom tiden forbundet Hvalerskjærgården som et sikkert og verdifullt utbytte hva gjelder ressurser fra havet (Stene 2003: 31). Langs kysten var det stor trafikk av handelsfartøy til og fra de kristne områdene lenger sør og sørvest.

Dette kapittelet vier oppmerksomhet til seks utvalgte fokusområder:

- Hvalertuftene
- Maritim kulturarv
- Strandsitter- og husmannsplasser og jordbrukets husbygninger
- Jordbrukets kulturlandskap, og verneverdige kulturmiljøer
- Stenindustrien
- Hytte- og fritidskommunen Hvaler

Hvalertuftene

Hvalertuftene er håndfaste bevis på at det har vært bosetning på Hvalerøyene i lang tid. Hustuftene er fra middelalderen og ligger i den ytre kystsonen. Ved flere av tuftene finnes det båtopptrekk. De synlige kulturminnene har et karakteristisk trekk ved at grunnmurene er bygget og lagt i stein (Stene 2003: 29). Til tak brukte de et flettverk av grener og løv. Det enkle seilet de hadde med seg ble også brukt for å dekke for regn og vind. Tuftene går for å være enestående i landet, hvilket navnet også tilsier. Hvalertuftene er virkelig en kulturarv Hvaler kommune kan og bør være stolte av.

Hvalertuftene er spor etter menneskelig virke, og defineres som rester av en eller annen form for hus, bygning eller bolig (Hygen 1998: 9). Hvalertuftene dateres til før 1537, og er dermed automatisk fredet etter kulturminneloven. Tuftene har gjennom lovgivningen således et sterkt vern. Dette fremkommer av kml § 3, som sier at ingen må, uten nødvendig tillatelse etter § 8, «sette i gang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje».

Forskning på tuftene

Første gang det er kjent at Hvalertuftene blir omtalt er av juristen og arkeologen Anders Lorange i 1868, gjennom hans beskrivelse av undersøkelser han utførte på Tareholmen utenfor Skjærhalden. Han omtalte tuftene som «eiendommelige steinringer» og var av den oppfatning av at de var fra stenalderen (Stene 2003: 19).

Hvalertuftenes opprinnelse er blitt plassert i flere tidsperioder. Det er Sverre Marstrander som først satte Hvalertuftene i relasjon med spesialiserte sildefiskerier av stort omfang. Marstrander bidro i så måte til at tuftenes datering ble knyttet til sildefisket i perioden 1556 – 1589 (Stene 2003: 14). Denne dateringen ble lenge oppfattet som en selvfølge, og ble også støttet av Bente Magnus som studerte kystbosetningens levevilkår i 1970-årene. Hun mente det var av stor sannsynlighet at Hvalertuftene kunne dateres til tuftene som var kjent i Bohuslän (Stene 2003: 14).

Det er ikke før i 1930-årene tuftene fikk økt fokus i Østfold. Dette takket være trelastagenten Hjalmar Johnsen fra Fredrikstad (Hygen 1998: 6). Johnsen knyttet tuftene til etterkommere av stenalderfolket, og så en sammenheng mellom tuftene og gravrøyser funnet på Hvalerøyene. Han mente tuftene måtte være rester av hus bebodd av menn hvis opprinnelse var fra bronsealderen (Hygen 1998: 7).

I nyere tid er det spesielt Anne-Sophie Hygen og Christine Stene som har forsket og skrevet om tuftene. Både Anne-Sophie Hygen og Christine Stene har gjennom sitt arbeide benyttet seg av en dateringsmetode som tar utgangspunkt i antatt strandlinje. Sjøen stod 2-4 meter høyere i middelalderen enn den gjør i dag. Dette har bidratt til å tidfeste tuftene. Hygen, som påbegynte sine studier på slutten av 1980-tallet, konkluderer med at tuftene har sin opprinnelse fra ca. 1000-1500, med hovedvekt med tufter fra 1175 og 1375, og flest rundt midten av høymiddelalderen, cirka 1250. Christine Stene mener tuftene er eldre og at de kan dateres tilbake til 900 –1200-tallet, flest i fra tidlig middelalder (ca. 1030 – 1200).

Hygen konkluderer med at det ikke finnes et sikkert belegg for at Hvalertuftene kan knyttes spesielt til store sildefisker, slik Johnsen, Marstrander og Magnus gjorde (1998: 18).

Hovedlokalitetene

Hovedlokalitetene finnes på strandlinjen nordøst for Skjærhalden, Sjursholmen, Børholmen, Sauholmen, Ekholmen og søndre del av Søndre Sandøy, samt ved Håbu på Asmaløy. Andelen av tufter er betydelig størst på sørøstre Kirkøy. Tuftene finnes plassert i gamle og lune bukter, viker, kolver og strandbakker godt skjermet for vær og vind.

Antall Hvalertufter er anslagsvis 70 felt og oppimot 400 enkelttufter. Det er i alt funnet 30 båtopptrekk (Stene 2003: 16).

Tuftenes funksjon og beskrivelse

Hvalertuftene er små, med en gjennomsnittlig størrelse på 9 m² i gulvflate (Stene 2003: 1). Den største tuften er målt til 12 m² og befinner seg på Batteritangen, Søndre Sandøy, mens de minste er målt til 2 – 4 m², og finnes blant annet på Gilbergodden, Kirkøy (Stene 2003: 1). Størrelsen på tuftene tilsier at det ikke kan ha vært plass til mer enn 2 – 4 menn per tuft (Hygen 1998: 30). Grunnmurene er bygget opp av

Tuftene på Sjursholmen. Foto: SNO – Haakon B. Haaverstad.

ubearbeidet rullesten i forskjellig størrelse med innslag av jordfaste stein. Høyden på grunnmurene varierer, men er sjeldne mer enn 50 cm.

Tuftene deles inn i tre hovedtyper: 1) tufter som er runde og enkelt konstruert med oppkastede veggmurer, som sjeldent har inngang, 2) tufter som er kvadratiske og avrundet kvadratiske, som gjerne er mer nøyaktig bygd av lagte stein og ofte med inngang, og 3) tufter som er rektangulære, bygd i nøye lagte skift av stein og som ofte har inngang (Hygen 1998: 18- 19).

Tuftene varierer mellom å ligge enkeltvis, to og to sammen – i såkalte «dobbelttufter» -, kant i kant etter hverandre, tilsvarende et rekkehus, eller i celleformasjoner (Hygen 1998: 18). Det antas at de forskjellige tuftene hadde ulike funksjoner, når de lå dobbeltvis eller i rekke. Noen tufter er såpass små i størrelsen at det er lite sannsynlig at de kunne brukes til overnatting (Stene 2003: 53). Det at tuftene lå samlet, indikerer at fiskerne samarbeidet, eller var i familie.

Som tabellen under viser ligger tuftene sjeldent alene. Det er kun funnet 12 lokaliteter der tuftene ligger enkeltvis. Som oftest ligger tuftene i grupper på 5 til 9 tufter, enkelte steder er det også gjort funn av så mange som opptil 10 til 19 tufter samlet. En lokalitet har så mange som 20 til 29 tufter:

Antall lokaliteter	*Fordelingen av antall tufter innenfor en lokalitet*
12 lokaliteter	1 tuft
15 lokaliteter	2 – 4 tufter
19 lokaliteter	5 – 9 tufter
8 lokaliteter	10 – 19 tufter
1 lokalitet	20 – 29 tufter
I alt 55 lokaliteter	I alt cirka 330 tufter

Tabell er hentet fra Stene (2003: 32).

Tuftenes brukere

Tuftenes utseende gir inntrykk av å være enkle og midlertidige steder for overnatting. Derfor antar man at tuftenes brukere var «ukependlere» fra fastlandet. Hustuftene ble benyttet av småkårsfolk (leilendinger) i perioder da sildeinnsiget til de østre delene av Hvaler var stort. De kom enten for å fiske og høste av naturen for eget bruk, eller kanskje også som del av arbeidet med å sikre betaling til storbonden de var knyttet til som leilendinger. Det er lite sannsynlig at kvinnene bodde i lag med sine menn i disse tuftene, de ble igjen i innlandet og stelte gården (Stene 2003: 85 og Hygen 1998: 30-31).

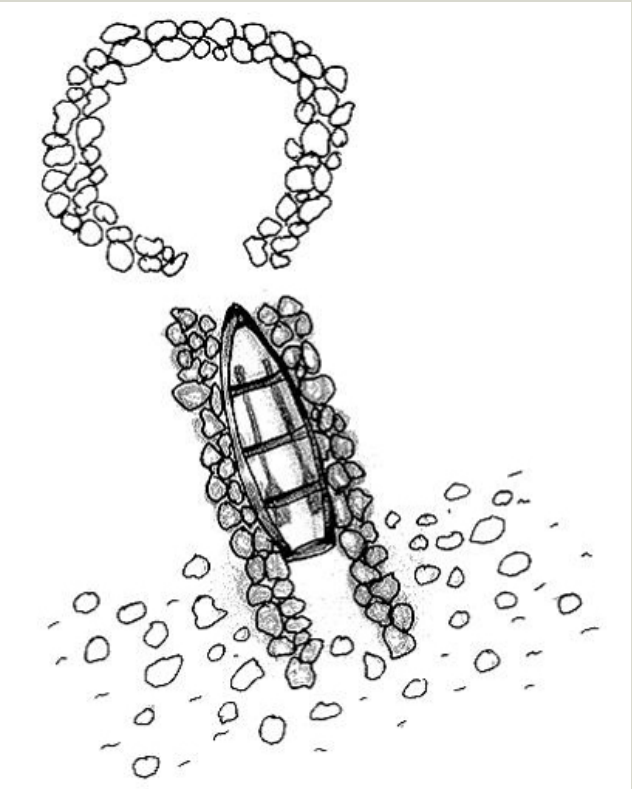

Illustrasjon av tuft og båtopptrekk. Fra Christine Stenes hovedfagoppgave.

Middelalderprosjektet

Det finnes rikelig med spor fra middelalderen i Østfold. Foreløpig kjenner man til 16 stående stenkirker, 37 – 38 tidligere kirker, 3 kirkeruiner, 20 kirkegårdslokaliteter, 3 kjente hellige/helende kilder, 2 skipsfunn og 1 borgruin. I tillegg finnes det rundt 350 – 400 Hvalertufter.

I august 2013 igangsatte fylkeskonservatoren i Østfold prosjektet «Middelalderen i Østfold, kirkesteder og pilegrimsleden». Prosjektet inngår i Riksantikvarens verdiskapningsprogram, og er planlagt avsluttet i 2017. Hensikten med middelalderprosjektet er å legge til rette for opplevelse, samt vern og bruk av middelalderes kulturminner og miljøer i Østfold.

Utgangspunktet for prosjektet er pilegrimsleden som tidligere gikk gjennom Østfold i middelalderen. Prosjektet er derfor organisert slik at friluftsliv og turgåing med historisk innhold kombineres. I middelalderen la folk ut på pilgrimsferd for å gjøre bot, be om hjelp eller å takke for hjelp. Målet var Nidaros i Trøndelag, hvor levningene etter Olav den Hellige befant seg. Pilegrimsleden gikk gjennom fylket, med flere sidegrener og mindre lokale traseer. Som ledd i prosjektet skal en pilegrimsled gjennom Østfold fylke skiltes og tilrettelegges for brukere. På Hvaler finnes det ingen pilegrimsled, men Hvaler kirke og Hvalertuftene utgjør prosjektets innhold. Middelalderprosjektet på Hvaler er et resultat av tverrfaglig samarbeid mellom Østfold fylkeskommune, Hvaler kommune og Ytre Hvaler nasjonalpark.

Ved hjelp av Skjærgårdstjenesten i Hvaler kommune ble hustuftene og båtopptrekkene ryddet og skjøttet våren 2015. Det er satt ut nye informasjonsskilt. Flere erstatter eldre skilt som har rustet og blitt ødelagt av vann. De nye informasjonsskiltene er satt ut på Gilbergodden og Skårsnes, langs «Kjærlighetsstien», to skilt er satt opp på Sjursholmen ved Storesand. I tillegg er det satt opp et nytt informasjonsskilt på parkeringsplassen til Hvaler kirke. Informasjonsskiltene har samme utforming som tilsvarende middelalderskilt i Østfold.

Lokalitetene på Skårsnes består av til sammen 20 tufter. Disse ligger på rekke og rad, tilsvarende en rekkehustuft. De ligger inntil stien og er godt egnet til å avlegge et besøk. På Gilbergodden har man funnet rester av om lag 18 – 19 tufter, samt 5 båtopptrekk.

Hvalertuft, Sjursholmen. Foto: Anette Hansen.

I middelalderen var Sjursholmen en holme. Det er funnet tre grupper med Hvalertufter på holmen. Lokaliteten nordvest på holmen består alene av 13 tufter og ett båtopptrekk. Tuftene ligger inntil en langsgående bergvegg og dels på rekke og rad, tilsvarende de på Skårsnes.

TILTAK FOR BEVARING

Lokalitetene som omfattes av middelalderprosjektet er også de Hvaler kommune mener må prioriteres. Det bør satses på økt synliggjøring, opplysning og formidling av disse. Profilering er nøkkelordet. Dette gjøres ved god informasjon og formidling til fastboende, hytteeiere og feriegjester.

I tillegg må kommunen sikre at ny gjengroing ikke oppstår. Østfold fylkeskommune, Ytre Hvaler Nasjonalpark og Hvaler kommune har allerede inngått en avtale om skjøtsel. Skjøtsel og vedlikehold av de tilrettelagte Hvalertuftene i henhold til skjøtselsavtalen og skjøtselsplanen må følges.

I Kommuneplanens arealdel av 2017 – 2029 legges det inn egne bestemmelser om kulturminner.

Maritim kulturarv

Siste halvdel av 1700-tallet og i løpet av 1800-tallet etablerte Hvaler seg for alvor som et fiske- og sjøfartsamfunn. Befolkningen steg, og store deler av den mannlige befolkningen arbeidet innen fiske- og sjøfart, som var primærnæringen. Hvaler på denne tiden var makrellfisket, makrellstørje, hval- og selfangst, sildefisket, hummerfisket, rekefisket, ålefisket, vad- og bakkefiske og pigghåfisket. Det var båtbygging, Hvalerbåten, eka og snekka.

Hvalerøyenes beliggenhet ytterst i Oslofjorden, med lettdyrkelig jord mellom lave åser og skog som ga ly og beskyttet mot kraftige vinder, ga befolkningen mulighet til å utnytte de mange ressursene jorda og havet ga.

Fra øyene ble befolket for flere tusen år siden og fram til dagens samfunn, har nærheten til sjøen og avhengigheten av sjøen som livsgrunnlag og som ferdselsåre formet liv og levesett. Havet skilte, men havet bandt også øyene og folket her med den store verden (Jensen 2016).

I 1800 bodde det drøyt 800 personer på Hvaler, og i løpet av 1800-tallet opplevde Hvaler en sterk vekst i befolkningen. På hundre år ble folketallet firedoblet, en formidabel vekst for en liten bygd. Folk fikk en økende levestandard, og flere levde opp. Mange flyttet til Hvaler. Fiske og særlig sjøfarten kunne brødfø flere. Mot slutten av århundret ble også granitten en ressurs. Stenindustrien blomstret, og steinhoggerne satte sine merker i Hvalers fjell (Jensen 2016).

Fra siste del av 1800-tallet ble bebyggelsen mer variert med skolehus og landhandlerier rundt på øyene. Sjøfarten var en viktig, kanskje den viktigste næringsveien for de fleste husstandene på Hvaler. Den ga kontanter. Til tross for at sjøfarten ikke er så åpenbart synlig i kulturlandskapet, satte den sitt preg på velstelte skippergårder og matroshjem med innbo og vekster fra fremmede land. Forhalingsringer, ankerplasser og skipsvrak forteller fortsatt om en svunnen tid da seilskutene preget farvannene og brakte hvalerguttene til fjerne farvann og inntekter til hjemmene (Jensen 2016).

Sjøfartens og fiskerienes viktigste elementer er ikke så synlige i dag. Skutene og de tradisjonelle båtene er sjeldne å se, men sjøens og fiskerienes betydning satte også sitt preg på landskapet i form av sjøbuer, brygger og naturlige så vel som anlagte havner med moloer bygget ut i statlig regi. Havner på alle øyene var tidligere travle arbeidsplasser. Beskjedne buer vitner om behovet og omfanget av fiskeredskapen og båtutstyret. Sildesalterier om arbeid og inntekter som sildefisket kunne gi når silda fant veien til Hvaler. Avhengigheten av sjøen og båten skapte havner med fortøyingspåler, brygger og sjøbuer. Med sildefisket (1877 – 1897) og rutebåtene kom større kaianlegg og salterier (Jensen 2016).

Etter industrialiseringen på midten av århundret, opplevde Hvalersamfunnet en økonomisk oppsving. Oppsvinget resulterte i at flere bygninger ble reist – både til privat bruk, men også forsamlingshus, skoler og tilsvarende offentlige bygninger. Fra perioden finnes også en rekke maritime kulturminner.

Maritime kulturminner som skipsvrak, havneanlegg, gjenstander funnet på havbunnen, sjømerker, brygger, moloer, fyrlykter, sjøboder, slipper og fergeleier med flere, utgjør en sentral og vesentlig del av det kulturhistoriske Hvaler.

Skipsvrak

Båter, skipsvrak, inventar og last eldre enn 100 år er automatisk fredet etter kulturminneloven, jf kml § 14. Det er forbudt å skade slike kulturminner. Norsk Maritimt Museum (NMM) har forvaltningsansvaret for kulturminner i sjøen. De gjør registreringer og utgravninger under vann, på vegne av fylkeskommunen i Østfold.

Hvalers plassering, ved begynnelsen av Glomma – Norges største innenlands ferdselsåre – og ved Oslofjordens munning, har medført at farvannet her ute har stått i en maritimkulturhistorisk særstilling (Nævestad 2005: 9). Dette må også sees i relasjon med at Hvaler er nabo til Sverige, og således påvirket av Østersjøtrafikken som går opp langs Bohuslänkysten, og ut til Europa.

Totalt finnes det 45 skipsfunn i Norsk Maritimt Museums registre over Hvaler. Mindre enn 1% av antall fredete vrak er lokalisert og registrert, hvilket forteller om hvor stort potensialet for nye funn er. Forlisområdene i Hvalerfarvannet lar seg deles inn i fire området: 1) Ytterskjærene, 2) Dypområdene, 3) Ytterkysten av øyene og 4) Lukket farvann mellom, og nord for øyene (Nævestad 2005: 6).

Typisk for de maritime kulturminnene på Hvaler er et godt bevart treverk. Det er takket være Glommadeltaet og ferskvannet i dette deltaet at skipene er velbevart. I slikt vann trives ikke pelemarken, som ellers har en tendens til å spise opp treverk. (Nævestad 2005: 19). Av denne grunn er det også vesentlig at vrakene rundt Hvalerøyene tas vare på. Det farlige farvannet og den store variasjonen av skipsfunn er også noe av hva som særpregert de maritime kulturminnene på Hvaler. Det at farvannet kan være utfordrende kommer til syne i det godt etablerte losvesenet, som strekker seg langt tilbake i tid.

Lossen

Det er nærmest umulig å vie oppmerksomhet til skipsvrak i Hvalerfarvannet uten å nevne fregatten Lossen. Skipsvraket ligger innenfor hva som betegnes som forlisområde 1) Ytterskjæra. Skipet ble bygget av skipsbyggeren Harmen Thiessen van der Burg i 1684 på galeiverftet på Isegran i Fredrikstad. Det vites ikke eksakt hvilket år Lossen ble sjøsatt, men man vet at skipet ble operativ i 1686. Lossen, som betyr «gaupen», gjorde seg etter hvert kjent som et raskt krigsskip med god bestykning.

I Hvalersammenheng er skipet kjent for å ha forlist i det farlige farvannet utenfor Vesterøy, i en kraftig orkan på julaften i 1717. Selv om Lossen var under Tordenskiolds kommando, brukt i krigføringen mot Sverige, er det ikke krig som ble skipets skjebne. Ført av kaptein Poul Chr. Bruun, på vei fra Stavern med kurs mot Fladestrand som eskortefartøy, dundret skipet i brenningene mot svaberget og forskipet knuses mot Hvalergranitten. Kun 54 av i alt 109 mannskap ble reddet og overlevde forliset (Askeladden).

Det var ikke før i 1967 da Lossen ble gjenoppdaget, funnet av froskemenn i 1967 i bukta «Stolen», at Lossen igjen kom på folks lepper. Den marinearkeologiske utgravningen av vrakstedet, inkludert publisering og den massive mediedekningen utgravningen medførte, gjorde Lossen viden kjent. Utgravningen har i ettertid blitt sett på som selve gjennombruddet for kulturminnevernsarbeidet under vann i Norge.

De maritime arkeologiske undersøkelsene her i 1967, 1968 og 1974 brakte for dagen et rikt kulturhistorisk materiale. Over 4000 gjenstander ble tatt opp, et arkeologisk materiale av unik karakter (Nævestad 2005: 19).

Utgravningen av Lossen i 1967/68 og 1974 resulterte i en samling på 4300 gjenstander, alt fra 250 år gammelt smør, til kikkerter, lommekompasser, lester, sko, musketter, kanoner, knappenåler, seilduk, spiker, hengekøyer, piper, flasker, kaffekanne, krydder, krystallglass (Nævestad 2005: 28-29).

BARK-strandvrakene

«BARK» er en forkortelse på «Bevaringsprogram for utvalgte arkeologiske kulturminner», et program initiert av Riksantikvaren. På Riksantikvarens hjemmeside kan man lese at målet med bevaringsprogrammet er å sikre et representativt utvalg av arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer gjennom skjøtsel og ved at de gjøres mer tilgjengelig for publikum (RAs hjemmeside 29.08.2016).

I følge Dag Nævestad, arkeolog ved Norsk Maritimt Museum, er det få andre steder i verden, med unntak av Østersjøen, som kan oppvise en lignende samling av seilskutevrak fra 1800-tallet som Hvaler. De fleste er utrangerte, og har vært rigget ned til prosaiske lektere. Likevel bærer vrakene fortsatt mye av sin historie med seg, og gir i så måte en unik innfallsvinkel til Hvalers nære sjøfartshistorie (Nævestad 2005: 31). Mange av de nedriggete skipene ble brukt som bølgebrytere eller som materiale til å bygge brygger.

I farvannet rundt Hvalerøyene finnes det syv utrangerte, nedriggede fartøy fra seilskutetiden. De er sjeldne, men ikke så gamle. Av de syv fartøyene er det tre barker og fire brigger, henholdsvis:

- Barken *Christiania* (ID: 100630), Sand
- Barken *Fylgja* (ID: 100638) på Sand
- Barken *Falcon* (ID: 100640), Sydengen, Spjærøy
- Briggen *Jenny* (ID: 89533), Nordenga, Asmaløy
- Briggen *Olga* (ID: 100634), Krosholmen, Asmaløy
- Briggen *Laurus* (ID: 89520), Krosholmen, Asmaløy
- Briggen *Gustaf* (ID: 100639), Ed, Kirkøy

I 2010 inngikk Hvaler kommune og NMM en skjøtselsavtale for å synligjøre disse vrakene. I skjøtselsplanen beskrives fartøyene på følgende måte (NMM 2010: 2):

> «Felles for fartøyene er at de ligger godt synlige med mesteparten av skroget over vann, uten den naturlige beskyttelsen til samtidige tilsvarende fartøy på sjøbunnen. De har vært virksomme i seilskutetiden, som i Norge spenner fra midten av 1800-tallet og frem til første del av 1900-tallet. Perioden hadde stor betydning både for den økonomiske utviklingen og fremveksten av lokalsamfunn og havner langs norskekysten, da særlig på Sør-, Øst- og Sør-Vestlandet».

Barken Christiania på Sand. Foto: Anette Hansen.

Vrakene antas å være nokså lite kjent blant lokalbefolkningen og de tilreisende. Dette kommer blant annet til syne i hvordan folk tar seg til rette og bruker vrakene til ankring. Det har også vært tilfeller hvor biter av vrakene har løsnet, drevet i land, for så å bli liggende å tørke i solen. Ifølge NMM vil det beste være å legge vrakrestene tilbake til deponering i bunnen av skroget (NMM 2010: 3).

I dag er det satt opp skilt ved Christiania som ligger godt synlig og tilgjengelig for publikum live ved Sand Marina. Christiania ble bygget i USA i 1858, og fraktet i sin tid kinesiske jernbanearbeidere fra Kina til California. Skipet ble omtalt som «slaveskipet», grunnet antallet dødsfall på overfarten til USA (så mange som en av tre kinesere døde). I 1866 ble skipet kjøpt til Horten og fikk navnet Christiania. Skuta kom til Norge på den tiden mange nordmenn utvandret til Amerika. Christiania ble brukt til å frakte immigranter over Atlanteren, senere ble skuta brukt i kystfart, deretter ble skuta brukt til å hente planker i Arkhangelsk. Der frøs Christiania inne og skroget ble skalet. Skipet ble i 1898 solgt til Fredrikstad, hvor den ble brukt som lekter. Etter 2. verdenskrig ble skuta plassert der hvor det ligger i dag, med skroget delvis stikkende opp av vannet.

Barken Christiania.

Losvesenet

Losene

Losvirksomheten var i mange århundrer den eneste måten man kunne gi de sjøfarende en sertifisert og organisert veiledning (Kystverket 2009: 27). Ordet «los» betyr av gammelt av «veiviser». Det å være los betyr etter definisjonen å være en person som mot betaling veileder skip under navigering i kystfarvann (Store Norske Leksikon 30.11.2016). En viktig del av losenes kompetanse var, og fortsatt er, å ha inngående lokalkunnskap om farvannet losingen foregår, samt ha erfaring med å administrerer skip av en viss størrelse.

De første reguleringene om losvirksomhet i Norge stammer fra Magnus Lagabøters by- og landslover fra slutten av 1200-tallet. Likevel er det ikke først etter den nordiske krigen på 1700-tallet at man kan se at et organisert losvesen vokser frem. Den første losordningen her til langs ble formalisert i 1720 (Kystverkets hjemmeside 12.09.2016). I all hovedsak var losordningen operativ fra 1725 og videre inn på 1800-tallet.

Grunnet Hvalerøyene plassering – ved innseilingen til Oslofjorden – fikk losene en vesentlig rolle i lokalsamfunnet, og i lokalsamfunnets næringsliv. Det var lospatent (opplæring fra far til sønn) og losene var godt ansett. Ikke sjeldent var det eldre karer som var los.

Ved inngangen til 1800-tallet var det 13 loser på Hvaler. De aller fleste av disse bodde på de vestre øyer: fire på Asmaløy og på Spjærøy, én på Vesterøy. Tre loser bodde på Kirkøy og en på Makø på Nordre Sandøy. Ved folketellingen i 1865 hadde antallet loser økt fra 13 til 32 (Jensen 1993: 162 - 163). De aller fleste var tvunget til å spe på inntekten med andre jobber, og for mange var fiskeryrket en nærliggende kombinasjon med losingen. På Hvaler drev de fleste loser jordbruk på si. Losinntektene kan gjenspeiles i losenes hjem. Våningshuset til losen Kristian Wauger (1874-1947) på Vauer, Vesterøy, vitner om en losfamilies økonomiske rammer. Huset er fortsatt svært autentisk.

Vauer loshjem. Huset er spesielt vakkert dekorert for Hvaler å være, og er et midtgangshus. Foto: Anette Hansen.

Losbåter og Hvalerskøyta
Losene og losbåtene gikk hånd i hånd. Det å være los var et utsatt yrke da de første losbåtene, som var åpne, lett ble fylt med vann Søllingbåtene - som introduserte båtdekket for losene - ble bygget til cirka 1820. De ble tegnet av Peder Norden Sølling som mente det var på høy tid at losbåtene fikk dekk. Han var opprørt over de mange losene som hadde druknet i sin tjeneste på havet (Kystverket 2009: 16). Overgangen fra åpne til dekkede båter bidro til å redusere antallet drukningsulykker betraktelig.

Søllingbåtene ble senere gradvis erstattet av lokale varianter med egne særpreg. Av de mest kjente typene som ble brukt kan nevnes Listerskøyta, Risørskøyta, Arendalsskøyta og Hvalerskøyta. Spesielt sistnevnte – Hvalerskøyta – var populær blant losene (Kystverket 2009: 21).

Det er uvisst når Hvalerskøyta fikk dekk, men det skjedde trolig rundt 1840. Da Hvalerskøyta ble dekket, fikk den den utformingen slik man kjenner i dag, og det var også da den fikk sin berømmelse. Hvalerskøyta ble bygget på brødrene Olsens båtbyggeri i Kjellvika, ytterst på Spjærøy. I dag er båtbyggeriet ombygd til galleri.

Hvalerskøyta var kjent for sine egenskaper på vannet, den var både sjødyktig og hurtiggående. I fiske, losfart, frakt og lystseilas var denne klinkbygde båten de fleste andre overlegen. Det var ikke minst losenes behov for solide båter som satte store krav til farkosten og som trolig var en viktig drivkraft i utviklingen av gode båter. I dag kan man oppleve tre eksemplarer av Hvalerskøyta på Kystmuseet på Spjærøy (Østfoldmuseenes hjemmeside 30.11.2016).

Brattestø molo – en sentral loshavn
Brattestø molo ble bygget mellom 1889 – 1897. Havneanlegget – som er Hvalers eldste – består av to moloer som opprinnelig hadde som funksjon å være fiskerihavn og loshavn. Moloanlegget inngår således i historien om losvirksomheten på Hvaler. Under sine første leveår ble anlegget i tillegg brukt som havneplass for torpedobåter (Kystverket 2009: 200).

Moloanlegget ble fredet i 2016, og inngår i en gruppe på totalt 21 fredninger av kystanlegg langs den norske kysten og er en del av Kystverkets Landsverneplan for maritim infrastruktur, en satsning som er gjort samarbeid med Riksantikvaren (jf. kapittel 3).

Det var etter henvendelse fra overlosen i det søndenfjeldske overlosdistrikt i 1874 og Fredrikstads og Fredrikshalds loskontorer i 1875 at ideen om et nytt havneanlegg i Brattestøbukta oppstod. Arbeidet med å bygge den vestre moloen var et faktum høsten 1889. Denne ble forlenget i 1891, da man så seg nødt til å skaffe flere fiskeplasser, som følge av det store sildeinnsiget i Hvalerskjærgården. Byggingen av den østre moloen tok til i 1895 da man så at utbyggingen som ble gjennomført i 1891 ikke var tilstrekkelig. Byggingen av Brattestø havneanlegg var ferdig i 1897 (Kystverket 2009: 199).

Utdrag fra Kystverkets Landsverneplan fra 2009, som har dannet grunnlaget for årets fredningsvedtak (2009: 200):

«Moloene i Brattestø har høy autentisitet, og er i god stand. Moloene er et vakkert eksempel på en tidstypisk byggestil og materialbruk, oppført med stor håndverksmessig kyndighet, og har derfor verdi for havne- og molobyggingshistorien, samt estetisk verdi. Som tidligere los- og fiskerihavn, og havneplass til en av den tids torpedobåter ("sigarer"), har anlegget både nærings- og militærhistorisk verdi.»

Målsettingen med fredningen er å bevare moloanlegget tilnærmet sitt autentiske form og utseende. Anlegget tiltrekker seg mange besøkende, som kommer både landveis fra, men også via sjøveien. Det finnes i dag et uutnyttet potensiale for formidling av stedets kulturhistorie, fra byggeår til fredning.

Fyr- og merkevesen

De første sikre kildene man kjenner til som henviser til maritim infrastruktur i Norge stammer fra vikingtiden og tidlig middelalder. Til tross for at nordmenn alltid har vært viden kjent som dyktige sjøfolk, finnes det overraskende få fysiske spor som vitner om dette. Noe av grunnen til dette kan rett og slett ligge i at landet, fra naturen side, har blitt tildelt en rekke velegnede naturlige havner, viker og fjorder. I tillegg må det antas at datidens navigasjon stort sett bestod i å følge fjell- og landskapsformasjoner (Kystverket 2009: 150). Det er ikke før på 1700- og 1800-tallet det gjennomføres en systematisk merking av kysten. Da reises det i rekordfart fyrstasjoner, fyrlykter, varder, fortøyningsbolter og andre tilsvarende maritime konstruksjoner. Dette ser man også i Hvalerfarvannet.

Torbjørnskjær fyrstasjon. Foto: Susanne L. Johansen.

Fyrstasjoner

Fyrstasjonene forteller om viktig del av norsk sjøfarts historie. Utbyggingen av fyrstasjonene har bidratt til å utvikle Norge til den sjøfartsnasjonen landet har vært og fremdeles er. Fyrstasjonene har gjerne en sterkt identitetsskapende funksjon for lokalbefolkningen, og er karakteristiske anlegg som bidrar positivt til opplevelsen av kystlandskapet (Kystverket 2015: 3).

Det skilles mellom kystfyr, innseilingsfyr, ledfyr, fiskefyr, havnefyr og fyrskip (Olderkjær 1999: 158). Kystfyrene finner man lengst ut, og er de fyrene man først får øye på. Innseilings- fyr er de fyra som viser vei mot den indre leder, med ledfyr er de fyra som skal sikre trygg innseiling mellom mindre holmer og skjær. Fiskefyr finnes visse steder langs norskekysten, og brukes kun under sesongfiske. Havnefyr trygger ankomsten inn til havnebassenget, innenfor moloen, mens fyrskip er fyrlykter som er påmontert permanent på oppankra fartøy. I Norge finnes det kun to eksemplarer av denne typen fyr, henholdsvis ved Ålesund og i Oslofjorden (Ibid: 158).

Lindesnes fyrstasjon regnes for å være Norges eldste. Den ble opprettet i 1652, men lagt ned etter to sesonger. I 1725 ble fyret tent igjen, og frem til 1872 var det i privat eie. I 1872 ble fyranlegget slik det i dag fremstår oppført, og offentlig eid. Det var ikke før på 1800-tallet utbyggingene av fyrstasjoner langs norgeskysten virkelig skulle tilta. I 1841 fikk Norge sitt eget fyrvesen, da Fyrdirektoratet ble opprettet. Ved opprettelsen av fyrvesenet eksisterte det allerede 27 fyrstasjoner, deriblant ni kystfyr langs norskekysten. I tiårene som fulgte ble oppført en rekke fyrstasjoner over hele landet. Fram til 1860 ble det bygget til sammen 84 nye fyrstasjoner i Norge, og 54 de påfølgende årene frem mot 1880 (Bjørkhaug og Poulsson 1986: 15 og 27). To av disse befinner seg i Hvaler kommune: ett kystfyr og ett ledfyr.

Torbjørnskjær fyrstasjon

Torbjørnskjær fyrstasjonen, eller «Skjæret» som det blir kalt, ble fredet med hjemmel i kulturminneloven § 15 i 1997. Allerede i 1803 ble det satt et sjømerke på Torbjørnskjær, da i form av en tolv alen høy svartmalt bjelke med hvitmalt tønne i toppen. Dette sjømerket ble erstattet med et nytt i 1838 (Jensen 1993: 178). Selve fyrstasjonen ble opprettet i 1872, er et kystfyr og en såkalt familiestasjon. Torbjørnskjær har fungert som et «grensefyr» mot Sverige. Sammen med Færder fyr markerer Torbjørnskjær begynnelsen på farleden inn Oslofjorden. Fyrvokterboligen er bygget i hogget sten og fyrtårnet er plassert på taket. Anlegget har også maskinhus i betong, assistentbolig i reisverk, smie, naust, bro, landing og rester av en hage. Fyrlykten er bevart sammen med en vindgenerator som driver lykten (hentet fra Askeladden 06.09.2016). Torbjørnskjær fyrstasjon er godt bevart og fyrvokterboligen i granitt er spesielt verdifull, hogget på «Slaveriet» på Akershus festning (Kystverket 2009: 44).

Torbjørnskjær fyrstasjon med bygninger og området rundt fyrstasjonen er et kulturminne av nasjonal verdi. Det er spesielt den bygningshistoriske verdi som et velbevart kystfyranlegg med fyrvokterbolig i granitt som er viktig av fyrstasjonens verneverdi.

Det er Kystverket sørøst som har forvaltnings- og vedlikeholdsansvar for fyrstasjonen. Torbjørnskjær fyrstasjon ble automatisert og avfolket i 1990. Etter dette har forfallet satt inn. Det er spesielt landingene som er dårlig. Det vil være av stor betydning for sikringen av fyret at en kan etablere en alternativ bruk. En slik bruk må være tilpasset de vanskelige landingsforholdene (Kystverket 2009: 44). Fyrstasjonen er lett å få øye på, og er å anse som en identitetsskapende lokalitet.

Homlungen fyrstasjon

Homlungen fyrstasjonen ble fredet i 1997, med hjemmel i kulturminneloven § 15. Fyrstasjon ligger på holmen med samme navn ved innseilingen til Skjærhalden. Homlungen fyrstasjon ble opprettet i 1867 og er et ledfyr. Fyret lå gunstig til for skipstrafikken inn til Halden, og for trafikken inn Løperen og til Fredrikstad. Bygningen ble ombygget i 1915 og fikk firkantet tårn med fyrlykt i sydvestre hjørne. Fyrvokterboligen er svært lite endret siden den tid. Bygningen er laftet i 1. etasje og kledd med stående panel. Huset har saltak tekket med lappskifer. Fyrstasjonen fremstår i dag som et konsentrert og velproporsjonert anlegg som ligger i et godt bevart landskap (Kystverket 2009: 45).

Homlungen fyrstasjon. Foto: Paul Henriksen..

I 1952 ble fyret automatisert og elektrifisert, og fyrstasjonen ble avfolket. Fyrbygningen står i dag tilnærmet uforandret siden 1915. Fyrstasjonen består av fyrvokterbolig med fyrlykt, uthus med bolig, tidligere sauefjøs/hønsehus, do og naust. Innenfor fredningsområdet er det foruten bygningene molo, brygge, trapp, vei, plankegjerde og landing. Homlungen fyrstasjon ble automatisert og avfolket i 1952 (Askeladden 06.09.2016).

Men sin beliggenhet ved innseilingen til Hvalerøyene er Homlungen et identitetsskapende fyr og ikke minst et yndet fotoobjekt. Homlungen fyrstasjon eies av Kystverket, og kan i dag leies via Oslofjordens friluftsråds ordning med utleie av kystledhytter.

Fyrlykter

Det finnes til sammen opptil 2000 fyrlykter langs norskekysten. På og rundt Hvalerøyene finnes det flere av disse fyrlyktene. Samtlige eies av Kystverket, og utgjør en del av Hvalers kystlandskap og må sees på som viktige bidrag til øysamfunnets kulturarv.

De aller fleste av fyrlyktene langs norskekysten er opprettet for å gi sektorlys. Med sektorlys menes lykter som gir ut andre farger enn hvit. I Norge brukes kun fargene hvit, grønt og rødt lys. Røde og grønne sektorer henviser til urent farvann hvor det kan være vanskelig å ferdes på grunn av holmer, skjær, vrak, grunner med videre. I tillegg til at en fyrlykt gir lys for å navigere etter, er den et dagmerke med sin hvite farge og røde tak (Kystverkets hjemmeside 12.09.2016).

Papperhavn fyrlykt. Foto: Hvaler kommune.

Papperhavn fyrlykt (Lyngholmen)
Papperhavn fyrlykt, som ligger på Lyngholmen rett utenfor Papperhavn på Vesterøy, ble opprettet i 1893. Fyrlykten er fortsatt operativ. Fyrlykten ble fredet med hjemmel i kulturminneloven i 2016, og er av Kystverket ansett som et godt eksempel på de tidlige ubemannede ledfyrene i tre (Kystverket 2009: 140). Fyrlykta var opprinnelig oljefyrt og måtte tennes og slukkes hvert døgn, men ble senere automatisert. Fyrlykta er et godt eksempel på Hvalers bidrag til Norges fyrhistorie.

Håbutangen fyrlykt
Håbutangen fyrlykt ble opprettet i 1893, nedlagt, for så erstattet med elektrisk lanterne i 1983. Fyrlykten er ikke fredet, men er av Kystverket ansett for å være en fyrlykt som er stadig meg sjelden, nasjonalt Fyrlykta står plassert slik at den skulle trygge innseilingen i Løperen (Kystverket 2009: 139).

Asmalsund fyrlykt – «Pikesten fyr»
Asmalsund fyrlykt, bedre kjent som «Pikesten fyr», står omgitt av vakre omgivelser ytterst på Brattestøtangen på Asmaløy. Sammen med rester av Hvalerraet, formet av rullesten fra siste istid som ender i sjøen her, og de østeriske furutrærne – plantet etter første verdenskrig – inngår fyrlykta i dette magiske kystlandskapet. Fyrlykta ble opprettet i 1912, og er fortsatt operativ. Den er et yndet fotoobjekt, og ikke minst et svært identitetsskapende element ved innseilinga til Asmalsund.

Verdt å nevne som en artig kuriositet er at det knytter seg et sagn til «Pikesten fyrlykt». Sagnet sies for å ha gitt fyrlykta sitt kallenavn. Navnet henviser visstnok til en dramatisk hendelse om at en lokal pike, en gang på 1800-taller, som var blitt ufrivillig gravid i fortvilelse skal ha kastet seg ut på sjøen på stedet hvor fyrlykta ble bygget og nå står plassert.

Pikesten fyr. Foto: Kystverket.

Varder

Varder er dagsmerker som ble benyttet til navigering i skipsleia. De er enten bygget i natursten eller helstøpt i betong, og står ofte plassert på mindre holmes, nes og skjær. Vardene skal fungere som sjømerker uten lys for de sjøreisende (Kystverket 2009: 155).

Heia varde

Heia varde ble opprettet i 1868, og hadde til hensikt å markere norsk territorium. Varden ble i 2016 fredet med hjemmel i kulturminneloven § 22a. I fredningsvedtaket står det at formålet er å «bevare Heia varde som et viktig eksempel på navigasjonshistorie». Begrunnelsen for fredningen oppgis å være at varden er et sentralt sjømerke i området med en karakteristisk utforming ved at den har et kors på toppen, samt at varden har spilt en viktig rolle for å markere riksgrensen mellom Norge og Sverige. I tillegg er Heia varde et minnesmerke for de mange som har omkommet som følge av skipsforlis (Kystverket 2009: 159). Tidligere stod det også oppført flere mindre sjøboder ved Heia, benyttet av både svenske og norske hummerfiskere på 1800-tallet.

Heia varde. Foto: Kystverket.

Redningsselskapet opprettet i 1937 en egen redningsstasjon på Heia. Stasjonen bestod av en hytte i sten og en signalmast (Ibid 2009: 159). Redningsstasjonen er nå lagt ned, men takket være interesseorganisasjonen «Heias venner» holdes stedet i stand.

Linnekleppen varde

Linnekleppen varde ble opprettet i 1878 og er i motsetning til Heia varde ikke fredet. Linnekleppen varde står plassert på sydenden av Herføl. Den er godt synlig i skipsleia der den står ruvende med en høyde på syv meter, malt i sort og med hvite markeringer. Varden ligger innenfor Ytre Hvaler Nasjonalpark, og er på grunn av sin usedvanlige høyde og grad av autentisitet å anse som en verneverdi varde, og ikke minst identitetsskapende (Kystverket 2009: 160).

I tillegg til Heia varde og Linnekleppen varde finnes det på Hvaler steder hvor man tente såkalte vardebål. Verdt å nevne er Skjelsbuveten, Botneveten, Livarden og Fotvarden (Schmedling 1987: 17-18).

Linnekleppen varde. Foto: Hvaler kommune.

Fortøyningsbolter og merkeringer

Fortøyningsbolter og merkeringer (eller trolløyer som de blir kalt) er sorte- og hvitmalte sirkler, hvis funksjon var å fortøye båter. Boltene ble brukt som landfeste for seilfartøyer ved varping og ankring. Seilskutene som brukte farleden var avhengig av disse markeringene for å manøvrere. Skutene hadde ikke maskin på denne tiden. Dette varpe- og ankringssystemet gir oss i dag en forståelse av utviklingen av maritime kommunikasjoner, og hvordan de mestret sine skip, helt uten virkemidler enn vind, strøm, ankere og varper.

Fortøyningsbolt og merkering i Skjelsbusundet. Foto: Anette Hansen.

Allerede på midten av 1600-tallet opprettet Norge sitt eget ringvesen. Dette var i drift helt frem til 1922 da oppgaven med merkeringene ble overtatt av Statens havnevesen. Ved overtagelsen i 1922 hadde det blitt satt ut over 12.000 merker og fortøyningsbolter langs norskekysten. Fortøyningsboltene og merkeringene var spesielt i bruk under seilskutetiden, altså gjennom 1800-tallet (Børresen 2015).

Fortøyningsboltene ble satt ned på steder i le for sjø, vær og vind slik at skutene kunne ankre der ved værharde dager og netter. De ble også flittig tatt i bruk når isen hadde lagt seg og man så seg nødt til å overvintre.

I Hvalerfarvannet finner man ni forskjellige merkeringområder: Papperhavn, Skjelsbusundet, Akerøyas havn, Tisler Nordre havn, Tisler Kilen, Lauersvelgen, Løperen, Herfølsrenna og Gravningssundet. Tilsammen er det registrert 56 ringer innenfor disse områdene. Med kun få unntak, finnes det en T-bolt som ble brukt til oppankring ved hvert trolløye (Børresen 2015).

Merkeringene har i en lengre tid rustet og blitt glemt. Takket være frivillig dugnadsarbeid og Skjærgårdstjenesten i Hvaler ble ringene malt på nytt i 2010-2012, i samråd med Kystverket sørøst. De gamle merkeringene, som var i ferd med å forsvinne, ble skrapet/børstet og ny maling ble påført. Deres funksjon har gått ut av drift, og er i dag snarere å anse som et viktig innslag i den maritime kulturarven og kystlandskapet.

Kompassrossrosa

På Hvileberget sør for Skjærhalden finner man en kompassrose hogget inn i fjellet. Kompassroser ble tidligere brukt som et navigasjonshjelpemiddel; til å peile ut retningen til skipsfartøy til havs. Kompassroser ble hogget inn på gode utkikkspunkt, slik som på Hvileberget. Det dreide seg om fartøy som ennå ikke vare synlige, sett fra havnivå. Spesielt for loser var disse kompassrosene nyttige, ettersom det var tøff konkurranse om losoppdragene. Det gjaldt å få øye på skipa som nærmet seg kysten så raskt som mulig. Det vites ikke om det finnes flere slik kompassroser innhogget i fjell på Hvaler, men det skal være fortalt at en tilsvarende rose er hogget inn i fjellet i området ved Storengkilen på Spjærøy (Henriksen 2017).

Kompassrosa er hugget inn i fjellet på Hvileberget sør for Skjærhalden, antakelig fra tiden rundt 1814. Foto: Paul Henriksen.

Sjøboder

I en kystsamfunn slik som på Hvaler, hvor havet og prammen var bindeleddet til omgivelsene, hadde sjøboder en sentral og viktig plass. Økonomien til Hvalerane var basert på jordbruk i kombinasjon av fiske, sjøfart, skogbruk eller andre tilsvarende næringer.

Tradisjonelt har sjøboder blitt brukt til å bevare båter, båtutstyr og fiskeutstyr under tak. Sjøbodene ble bygget av reisverk og bordkledning, og besto vanligvis av et lite rom der fiskeredskapen ble oppbevart (Jensen 1993: 338). På Hvaler har sjøbodene i tillegg hatt en annen funksjon. I likhet med Hvalertuftene ble flere av sjøbodene brukt til som overnattingssteder for fiskerne (Utgård og Utgård 2012: 90).

Sjøbodene ligger ofte samlet, på rekke og rad, med gavlen mot sjøen, og setter således et karakteristisk preg på kystlandskapet. Grunnen til dette var at sjøbodene måtte ligge i le for vinden, i trygge havner, men også fordi dette skapte et god sosialt samhold fiskerne imellom, som ikke var fremmede for å samarbeid om fiskingen (Christensen 1995: 112).

De resterende sjøbodene på Hvaler har tidligere blitt viet liten oppmerksomhet. I 2012 ble boken *Hvalersamfunnets glansdager – om sjøbuene og framveksten av fisket på Vesterøy, Papper og Skjelsbosundet* utgitt, som nettopp vier sjøbodene denne oppmerksomheten. Boken ble ført i pennen av Rolf Utgård og Randi Utgård. I forkant av utgivelsen ble det gjennomført et omfattende registreringsarbeid og dette danner bakgrunnen for boken. Det var Randi Utgård som startet opp med registreringsarbeidet i 2005 – 2006. Til sammen ble det funnet opp til 154 sjøboder på Vesterøy, Papper og Skjelsbusundet. De fleste av disse står fortsatt, men noen har blitt revet, flyttet, brent eller etterlatt til forfall. Det er en viktig oppgave å bevare disse sjøbodene som vitnesbyrd på den viktige rollen fisket har spilt, og fortsatt spiller for Hvalersamfunnet.

Sjøbodmiljøet i Kuvauen

I Kuvauen på Vesterøy står det oppført 13 sjøboder, bygget i perioden 1871-1937. Her står Olavsbua, Abrahamsbua, Petterbua, Rasmusbua, Sanderbua, Agnesbua, Ulkhellebua, Kællebua (malerbua), Trondhjems domkirke, samt Notbua, og ytterst i vauen står de tre Pølsebuene: Pølsa (Notbua), Sanderbua og Petterbua.

Samtlige av sjøbodene ble vedtaksfredet i 1993, med hjemmel i kulturminneloven § 15. Fredningen gjelder kun sjøbodenes eksteriør med unntak av sjøbodene på henholdsvis gårds- og bruksnummer 48/5 (sameiet) og gårds- og bruksnummer 48/55, hvor fredningen gjelder bygningens eksteriør og interiør. Fredningen omfatter videre et område rundt bygningene for å bevare virkningen av kulturminnene i miljøet.

Det er naturforholdene i Kuvauen som gjorde stedet til en ettertraktet fiskerihavn. Kuvauen var en viktig havn for lokale fiskere og loser. I motsetning til havnene i Utgårdskilen, Papperhavn og Papper ble Kuvauen aldri en havn for rekefisket (Utgård og Utgård 2012: 105). Buene er typiske for kystkulturen i denne delen av landet. Dessuten har de estetiske kvaliteter og viser en godt stedstilpasset bebyggelse.

I dag har bruken av Kuvauen endret seg. I dag nyttes sjøboende mest til feriebruk og Kuvauen generelt er et viktig utfartssted for fastboende og besøkende.

Kuvauen. Foto: Jørn Kile.

Sjøbodmiljøet i Papperhavn

Papperhavn er en gammel fiskerihavn beliggende på nordsiden av Vesterøy og som har bevart mye av det opprinnelige preget. Papperhavn kan deles inn i en indre og en ytre havn. En samling av sju boder ved havnekollen, et sildesalteri samt en sjøbod på et skjær ytterst i havnen danner til sammen et godt bevart og avgrenset havnemiljø. Standarden, form og materialbruk på sjøbodene varierer etter den tid de er bygget i. Molo, kai og brygger i tilknytning til sjøbodene danner en god helhet.

I Papperhavn ble det i forbindelse med familien Utgårds utgivelse i 2012 registrert totalt 18 sjøboder, samtlige oppført i perioden mellom 1930 og 1950. I likhet med i Kuvauen er buene i Papperhavn gitt navn. På Dampskipsbrygga, i indre havn, finner man Parafinbua med sin rustne kran, Johnsebua, Løkkerbua, John Harald-bua, Magnussenbua, Bosvikabua og Butikken (Utgård og Utgård 2012: 120).

I havnebassenget utenfor Dampskipsbrygga, eller Kollen som området også blir kalt, finner man Salteriet, Buskjæret og Finskjærbukta. Sjøboden som ligger på Buskjæret må kunne kalles selve varemerket til Papperhavn, og er nærmest for en turisttraksjon å regne.

Ytterst i Papperhavn står det fem sjøboder som tilsammen utgjør Onsøykolonien. Onsøybuene ble bygget av fem brødre fra Vikerkilen i Onsøy, og ble brukt under andre verdenskrig (Utgård og Utgård 2012: 118).

Som en del av kulturmiljøet må også lykten i tre på Lyngholmen, samt en rekke fortøyningsbolter regnes.

Buskjæret, Papperhavn. Foto: Sten Helberg.

Sjøbodmiljøet på Langero, Papper
Papper med Langero og Bukta er den største fiskerihavna på Hvaler, nest etter Utgårdskilen. Fiskerne fra Papper ble folkemunne kalt for «papperæne» (Utgård og Utgård 2012: 138). På Langero, Papper, ligger et godt bevart sjøbodmiljø.

Sjøbodene fikk navn etter de lokale fiskerne, her finner man: Knut Harald Johansens bu, Akselbua, Johanbua, Jørgenbua og Einar Johansens bu, Johan Hartviksbu på Buskjæret og Sigurd Nilsensbu på Mortenskjær.

I sjøbodmiljøet inngår også Theodorbuene og Rekefabrikken som ligger plassert tvers over Langero, i retning Bukta og Seiløsundet.

Sjøbodmiljøene i Utgårdskilen: Garnberget, Ekeskjæret og Selskjæret

Utgårdskilen er Hvalers største fiskerihavn og den største havna øst for Lindesnes. Fortsatt er havna en levende fiskerihavn, hvor Fjordfisk S/L har samlet alle mottakene i distriktet. I 2015 inngikk Hvaler kommune avtale med Egersundgruppen om videre drift av det eldre trålverkstedet. Dette sikrer en videre forutsigbar drift.

Utgårdskilen er det området på Hvaler hvor man finner den største samlingen av sjøboder, dog ikke de eldste. I 1890 var ennå ingen sjøboder bygget i Utgårdskilen. Men i løpet av en 50-årsperiode gjennomgikk havna en kraftig utvikling. Frem mot andre verdenskrig ble det bygget opp mot 40 sjøboder. Langs Garnberget står det 15, 14 på Selskjæret og Stranda, 9 på østsiden av havne og 3 på Hernestangen (Utgård og Utgård 2012. 194).

I 1945 var det registrert 29 fiskebåter i Utgårdskilen, og så mange som 33 de påfølgende årene (Utgård og Utgård 2012: 205).

Sjøbodmiljøet i Brattestø
I Brattestø ligger et mindre sjøbodmiljø, langs kaia ved Vestre Molo. Her står Mathisbua, Arnesenbua, Jensenbua og Helgesenbua på rekke og rad, sammen med det gamle salteriet og andre mindre sjøbuer. I tilknytning til sjøbodene finnes egne trebrygger, som forteller om kystkulturens organisering. I likhet med tilsvarende sjøbodmiljøer på Hvaler kan disse knyttes til fiske og sjø. Flere av de nevnte sjøbodene i Brattestø er i dag nyttet til annen bruk enn den tradisjonelle.

Som en artig kuriositet kan det nevnes at fiskerne i havna på søndager tok seg tid til å sette seg ned å «juge», på hva som på folkemunne blir kalt «Børskrakken». Benken står fortsatt den dag i dag, på Vestre molo, men benyttes nok langt mer av hytteturistene, turgåere og morgenbadere.

Andre sjøbodmiljøer
I tillegg til de ovennevnte sjøbodmiljøene, finner man tilsvarende gode eksempler på sjøbodmiljøer i Hestehella, Nesebukta, Sauhella, Rød på Asmaløy, på Krossholmen ved Skipstad, og ikke minst på Tareholmen utenfor Skjærhalden.

Salterier

Av all fiske som har foregått på Hvaler er det formodentlig de store sildeinnsigene som har fått størst oppmerksomhet. Dette kan skyldes at når silda først kom til hvalerfarvannet var det i stort monn, hvilket bidro til etterspørsel av arbeid og økte inntekter.

Historier om sildefisket på Hvaler strekker seg så langt tilbake som til 1000-tallet, men det er sildefisket på slutten av 1800-tallet og frem mot 1900-tallet som har satt synlige spor på øyene i dag. Under det store sildefisket ble det reist totalt 24-25 salterier, fordelt utover hele Hvaler. Salteriene ble plassert på holmer og skjær, nært til fangststedene. Bygningene varierte i størrelse. Enkelte av salteriene var av en slik størrelse at de huset plass til overnatting i annen etasje (Jensen 1993: 341).

Det står enda noen i Østre Hvaler, men i Vestre er det kun i Papperhavn man ser rester av et salteri. Det har også ligget et salteri utenfor Papper, på ei holme ved innløpet til Fredagshølet. Holmen heter Salteriholmen, men salteriet er for lengst revet (Utgård og Utgård 2012: 114).

Sildesalteriene ble oppført i takt med det siste store sildeinnsiget på slutten av 1800-tallet. De fleste fikk kortvarig levetid og ble revet eller flyttet allerede tidlig på begynnelsen av 1900-tallet. I dag er flere av de gjenværende salteriene tatt i bruk som feriesteder.

Salteriene var enkle bygg i to etasjer og de ble etter hvert revet da det ikke lengre var regningssvarende med fisket.

Med utgangspunkt i Ulf Hjardars arbeid, samt tekst forfattet av Morten Haneng og Arnt Otto Arntsen i 2016 og 2017, har det latt seg gjøre å skape en viss oversikt over antall salterier som i sin tid ble brukt under siste sildeperiode på Hvaler, fortrinnsvis i årene 1894 og 1895 (Hjardar 1992: 47). Som opplistingen under viser, stod majoriteten av salteriene oppført på i Gravningssundet mellom Nordre og Søndre Sandøy, samt i Herfølsrenna:

Salteri	Plassering	Gbnr med merknader
Jens Olsens salteri «Rodebua»	Gravningen, Søndre Sandøy	*29/194. Ikke revet.* Jens Olsen eide eiendommen da salteriet ble bygd. Han var alt fra sjømann og fisker til sildesalter og snekker! Tragisk nok, i 1883 falt den tre år gamle sønnen Johan Markus Gravning fra salteriplattformen og druknet. Jens Olsen solgte eiendommen i 1916 til u.r. sakfører Immanuel Var. I 1918 kjøpte o.r. sakfører Joh. Lauritz Sundt Rode bua. Bua eies fortsatt av Rodefamilien som har tatt vare på mange gjenstander som forteller om en svunnen storhetstid. Kanskje mest spektakulært er døra fra salteriet på Skuteholmen, nemlig døra fra Magnus Pedersens kontor sirlig, malt og dekorert med: Contor!
Hofgaard Salteri	Torbalholmen (nå oftest omtalt som Buholmen), Gravningssund	*30/17. Ikke revet.* Så sent som i 1948 leide A/S Hvaler Sag og kassefabrikk tomt med lagerhus på holmen i fem år. Bua som fremdeles står, ble brukt som bøkkerverksted, sag og lager, og ble i 1972 innredet til feriebolig.
Foghts salteri	Dypsand, Søndre Sandøy	*31/71. Revet.* Var eid av L.H. Vogth (eg.et interessentselskap). Skipsfører O. P. Buvig leide i 1887 landhandel med hovedbygning, uthus og pakkeboder for 3 år. Landhandelen lå ved siden av salteriet og til den hørte også brygge som var anløpssted for dampskipet fra Fredrikshald. Byggmester E. Olsen m.fl. leide tomt i Dypsandbukta. Etter noen få gode år ble driften ulønnsom og saltingen opphørte i 1888. Corneliussen i Hafstensund kjøpte salteriet, men i 1890 rev han anlegget inklusive brygga.
Magnus Pedersen	Skuteholmen, Gravningssund	*29/43 Revet. Rester etter grunnmur.* P. Bergmann leide i 1882 den nordre delen av Skuteholmen, også kalt Gravningholmen, for kr 60 per år. Sammen med A. J. Petersen & Co. og Magnus Pedersen drev de salteriet. På holmen hadde J. Jensen m.fl. i 1882 leid for kr 35 per år en annen del og oppført salteri. For å kunne betale gjeld solgte Jensen salteriet med inventar i 1892 til Magnus Pedersen. Flekkefjord Tønnefabrikk lå også på Skuteholmen. Grunnen til at Skuteholmen ofte kalles Sh-Jane-holmen er at en eldre kvinne med navn Jane bodde der i en del år. Egentlig het hun Kristiane Andersson og var svensk. Det sies at hun ikke likte såpe og vann og at hun døde av gjennomtrekk, stakkars. Mer eller mindre «falt hun fra hverandre» da de hentet henne ved hennes død, fortelles det.
A.J Petersen & CO	Skuteholmen	*29/43. Revet. Rester av grunnmur.* Flyttet til Sponvika?
Simon Lockerts salteri	Nordre Sandøy	*28/14 (?)* Simon Lockert & Co., kalt Lockertbua lå på Søborg, få meter fra Høidahlbrygga. Salteriet hadde utstyr for å røke fisk, kan vi lese av lensmannens opptegnelser over alle aktiva i 1890 i forbindelse med konkurs. Carl Høegh (Sannegården) ville kjøpe salteriet for kr 1 000 og han er bl.a. titulert salteribestyrer, så han fikk nok tilslaget.
G.G Berg	Nordre Sandøy	*28/27 (?)*

Thorvald Johnsen & Cos salteri (Nordseth-bua)	Hollangholmen Gravningssund	*28/48. Ikke revet.* Viktig identitetsbygg. Salteriet ble bygd på 1880-tallet. Eiendommen ble fraskilt i 1899. Nils Andresen, Petter Andresen og Jens Andresen og Haldor Olsen, alle fra Løkkeberg og Petter Andreassen fra Torbal eide en femtedel hver. Grosserer Bauer var også interessent. Thv. Johnsen & Co, Kristiania, overtok i 1902 salteriet gradvis etter som interessentene gikk konkurs. Thorvald Johnsen & Co., som drev fiskeforretning i Kristiania, gikk også konkurs og eiendommen ble kjøpt av landhandler H. Eilertsen som overdro budet i 1911 til montør Carl Nordseth for kr 500 og siden har man kalt salteriet Nordsethbua. Kunstneren Per Krogh, sønn av den mer berømte maleren Christian Krogh, ferierte i mange år på Hollungen og en dag spurte Nordseth hvor mye Krogh skulle ha for å male et bilde av bua. Da må jeg nok ha kr 500, sa Krogh. Nordseth: «Pøh, nei, det var jo det jeg betalte for hele bua!»
Amundsens salteri	Hollungen, Nordre Sandøy	*Revet*
Spros salteri «Linne-bua»	Hollungen, Nordre Sandøy	*Revet*
Gjersø-bua og Hofgaard	Bakkevik, Søndre Sandøy	*30/20. Ikke revet.* I 1882 festet Paul Hofgaard og Fredrik Gjersøe tomt i Bakkevika, årlig leie kr 80. På salteriet bodde i 1891 bøkker Christoffer Olsen fra Røldal og hans hustru Laurentze, som eide hus i Stavanger, og bøkker Jacob Pedersen fra Eide i Finnås (Bømlo kommune i Hordaland) og det var sannsynligvis dette anlegget som ble kalt Bakkevik tønnefabrikk.
Bergman & Co	Makø, Nordre Sandøy	*27/4 (?)*
Øwre & Co	Gilbergodden	*5/19*
Håkonsen & Olsen	Skjærhalden	*Revet*
Schrambua	Vadbenken, Skjærhalden	*3/183* Salteriet med brygge ble solgt fra And. H. Kiær & Co. til Sivert Andreas Bjørseth fra Molde, som. Overdratt til Thomas Schram i 1891, hvis etternavn har gitt buas nåværende kallenavn.
Tareholmens salteri	Tareholmen	*3/1*
Borholmens salteri	Børholmen, i dag Skjærhalden	*32/4 Revet.* Rester etter grunnmur. Østre del ble i 1882 leid ut til sildesalteri til apoteker H. P. Jentoft, Thv. Capjon, grosserer O. J. Andreassen og E. H. Wahl. Salteriet ble samme år solgt til brødrene Amelin i Stockholm. Salteriet ble flyttet fra Børholmen til Skjærhalden. Det er denne bygningen som ble kalt Eilertsen-bua og som i dag huser sjømatrestauranten Første Reis og Vertshuset Skjærhalden.

Johnsens enke	Sauholmen, Søndre Sandøy	29/162. Revet
Buman (Oskar Buvig)	Herfølsrenna, ved Venneren på Søndre Sandøy	*31/1. Revet.* Rester etter grunnmur.
Flatmann	Herfølsrenna, ved Venneren på Søndre Sandøy	*31/1. Revet.* Rester etter grunnmur.
Thorsen & Co	Andholmen, Herføl	*31/3. Revet.* Rester av grunnmur. Det ble også drevet litt landhandel på holmen.
Mandalshuset salteri Sylvander-bua	Manholmen, Herfølsrenna	*Revet/ukjent.* Mandalshuset salteri, som lå på en av Manholmene i Herfølrenna, var eid av A. Lund i Mandal. Salteriet ble leid av Sylvander i Strømstad og bestyrt av Severin Olsen fra Ødegården (Havna). Midt på 1880-tallet ble det en sesong saltet 2 500 tønner sild. Olsens sønner og to andre drev omkring 1890 to garnlag med to dekksbåter (Hvaler-skøyter) kalt «Grisen» og «Sua», pluss to åpne vestlandsfæringer. Færingene var utstyrt med gaffelseil og fokk, foruten årer.
N. Olsen Sjøvolds salteri	Salteriholmen	*Revet.* Usikkert om det tidligere har stått plassert et salteri på holmen, med det har stått galger (gæljer) for tørking av makrellgarn på holmen, og det er noe rester der fra den tiden. Det er tenkelig at Sjøvods salteri snarere kan ha stått plassert innerst i Bukta/Husdalen (Husdærn).
Chr. Abrahamsens salteri	Salteribukta, Papperhavn	*48/31. Ikke revet.* I dag huser bygningen lager mv. for fiskerne, og eies enten av Fjordfisk AS eller Skagerakkfisk SL. Christian Severin Abrahamsen startet salteriet i 1884. Det har trolig vært fiskeriaktivitet på salteriet i Papperhavn helt siden da.
N. Helgesens salteri	Brattestø, Asmaløy	*38/14*

Da trolig halvparten av salteriene i dag er revet, anses det svært viktige at kommunen inntar en bevisst holdning til å bevare de resterende. Ved å gjøre dette unngår man at arven etter denne perioden i kystkulturens historie går i glemmeboken i. Sildefisket og salteriene forteller om en tid som har hatt stor betydning for økonomien til Hvalerfolket.

Etter det store sildefisket var det makrell som var det viktigste kommersielle fisket, især på de Vestre øyer, i hvert fall fram til krigen. Makrell ble fisket både før, parallelt og etter det store sildefisket. Omsetningen av fisk var dårlig organisert utover de første tiårene etter 1900. Det fantes mindre virksomheter, samt noe hermetikkindustri etterhvert. Hermetikkindustrien kom med brislingfisket: som ble hetende «ansjos» når den kom i boks. Utover på 1920-tallet kom det sterkere krav om organisering av førstehåndsomsetningen av fisk (førstehåndsomsetning er salget av fisk fra fisker til oppkjøper, fiskebruk, fabrikk). I 1927 kom den første lovreguleringen som organiserte omsetningen av sild og ved en aksjon klarte fiskerne stå sammen å kreve samme pris. I 1938 kom «Midlertidig lov om omsetning av råfisk» (Råfiskloven) som skulle gjelde alle fiskeslag og åpnet for etablering av salgslag – fiskernes organisasjon. Loven fant sin endelige form i 1955 og gjelder fortsatt og kalles fiskerinæringas grunnlov. Norges makrell-lag SL ble dannet i 1938, Skagerakfisk SL og Fjordfisk SL, først i 1947 (forsinket grunnet andre verdenskrig) (Arnt Otto Arntsen 2017).

Nordseth-bua i Gravningssund. I bakgrunnen ser man ekesempler på nyere og eldre byggeskikk. Foto: Susanne L. Johansen.

Schaus salteri. Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Skipsvrak, fyrstasjoner, fyrlykter og varder

Samtlige skipsvrak, fyrstasjoner, fyrlykter og varder som er nevnt i dette kapittelet, samt Brattestø molo, er vedtaksfredet etter kulturminneloven. Fredningsvedtakene gir føringer på hva som er tillatt og ikke tillatt. Disse har derfor allerede et formelt sikret vern. Det er Kystverket Sørøst som har det formelle forvaltnings- og vedlikeholdsansvaret for disse.

Det har gått mange tiår siden Lossen ble gjenoppdaget og den store utgravningen fant sted. Den kulturhistoriske begivenheten er nok glemt av mange som besøker Hvalerøyene i dag. Av den grunn er historien om Lossen tatt med i kulturminneplanen.

Etter råd fra Norsk Maritimt Museum er det tre tiltak som er aktuelle for Lossen: Akterskipet er ikke gravd ut, så dette bør gjøres, «Blue trail» prosjektet må følges opp og det bør settes opp informasjonsskilt. «Blue trail» henviser til et prosjekt hvor det er laget en egen dykkerrute under vann, slik at dykkere kan få oppleve skipsvraket på en best mulig måte. Dessverre har ikke skiltningen av ruten under vann klart å klamre seg godt nok til havbunnen, flere av skiltene har derfor løsnet og forsvunnet. Disse tre tiltakene er primært NMMs oppgave, men Hvaler kommune kan være initiativtaker til å få de gjennomført.

TILTAK FOR BEVARING

Fortsatt gjenstår det arbeid i å få satt opp informasjonsskilt ved BARK-strandvrakene, en oppgave og et ansvar som primært tilligger NMM, men som Hvaler kommune med fordel kan ta større del i.

Situasjonen er ikke den samme for salteriene og sjøbodene. Disse omfattes ikke av et formelt vern.

Sjøbodene

Via Kommuneplanens arealdel 2017 – 2029 er det foreslått at samtlige sjøbodmiljøer som er nevnt i planen ilegges hensynssone for bevaring av kulturmiljø. Kuvauen, som er båndlagt etter kulturminneloven, vil få hensynssone båndleggingssone.

Salterier

Da trolig halvparten av salteriene i dag er revet, anses det svært viktige at kommunen inntar en bevisst holdning til å bevare de resterende. Ved å gjøre dette unngår man at arven etter denne perioden i kystkulturens historie går i glemmeboken i. Sildefisket og salteriene forteller om en tid som har hatt stor betydning for økonomien til Hvalerfolket.

Bildet viser Rode-bua til venstre og sildesalteriene på Skuteholmen til høyre. Foto: Utlånt av familien Rode.

Strandsitterplasser, husmannsplasser og jordbrukets husbygninger

«Den som fortaper seg i begrepet stilutvikling, vil ikke forstå den friske og umiddelbare folkelige, norske byggekunsten, Den er ikke en enhet, formet på en lest, men er rikt og mangfoldig nyansert. Den veksler fra landsdel til landsdel, fra det ene landskap til det andre, fra fjord til fjord, fra dal til dal. Det lengste en kan gå i retning av å forenkle forholdet, ved å lage store grupper, er å snakke om en østlandsk, en sør-østlandsk, en vestlandsk og en trøndersk – nordnorsk»

Halvor Vreim, år 1942.

Det er flere forhold som bidrar til å definere en lokal byggeskikk: planløsning, oppbyggingen, taket, vinduenes form og plassering, samt inngangspartiet (Vreim 1942: 55). På Hvaler, som på andre steder, finnes det ikke entydige trekk og fellesnevnere: man har lokale varianter, såkalt lokal byggeskikk.

Karakteristisk for Hvaler er de mange småbrukene, husklyngene og strandsitterplassene som er nært knyttet til landskapet. Disse miljøene er viktig for opplevelsen av dagens samfunn ute i øysamfunnet. I tilknytning til bygningene er det frukthager, gjerdestolper av granitt, brønner, brygger og sjøboder. Denne bebyggelsen ble hovedsakelig reist på 1800-tallet og er i så måte nært knyttet til Hvalers maritime kulturarv.

Forutsetningene for å bo her ute i havgapet var mulighetene til å kombinere jordbruk til husholdbruk med inntektsgivende næringer som fiske, sjøfart, losing og båtbygging. Selvberging basert på disse kombinasjonene ga befolkningen et sikkert livsgrunnlag, og dette bidro i sin tid til og forklarer bebyggelsen og kulturminnene.

Landskapet var åpent og hardt utnyttet, og all dyrkbar jord ble brukt til åkerbruk og frukthager. Det var hovedsakelig den dyrkbare jorda som var bestemmende for hvor folk bosatte seg, men også fiskeren preget en viss grad bosetningsmønsteret på Hvaler. Det som fantes av dyrkbar mark var dyrket opp til åker og eng, særlig var det store arealer med dette på Kirkøy (Jensen 1993: 18-19). Med en voksende befolkning ble det et hardt press på jordbruksressursene. Gårdene ble delt, og de fleste klarte seg med mindre gårder enn på fastlandet. Grender vokste fram ved havnene. All jord som kunne, ble dyrket opp. Land ble ryddet for stein som etter hvert dannet kilometer lange steingjerder som omkranset velstelte åkerteiger og enger. Jordbrukslandskapet var preget av de spor spaden og plogen satte (Jensen 2016). Husene ble lagt ved den dyrkbare marken i le for vinden, og båten fortøyd i nærmeste lune havn. Rundt de eldste gårdene oppsto det gårdklynger eller grender, ettersom folketallet vokste og gårdene ble delt. Bebyggelsen ble derfor i stor grad konsentrert omkring større tun og ikke spredt ut over det dyrkbare arealet.

Tidlig på 1800-tallet var det ennå ikke vokst frem noen tettsteder på Hvaler, men ved Skjærhalden og spesielt ved Bølingshavn lå husmannsplassene og strandsitterplassene tett. Først på 1900-tallet ble det tette grendepreget på gårdene løst noe opp, men uten at bosetningen ble vesentlig endret (Jensen 1993: 18-19).

Arbeidet som den voksende befolkningen utførte gjennom de ulike næringene bidro til å forme Hvalers kulturlandskap som man fortsatt ser i dag. Bolighus og driftsbygninger ble reist nær den dyrkbare jorda og der det var ly for vinden. Sammen med et beskjedent jordbruk og husdyrhold utgjorde de et av fundamentene i Hvalersamfunnet (Jensen 2016).

Gårdsbrukene lå inn på øyene, nær den dyrkbare jorda, mens de som ikke livnærte seg på jorda, men av fisket og av sjøen, bosatte seg nærme fangststedene og i lune havner. I så måte kan man skille mellom tre forskjellige bosetningsformer: strandsitterplasser, husmannsplasser og jordbrukets bygninger. Disse ble bygget i ulike bygningstyper og gjerne i varierende byggestil.

Ulike bygningstyper

Årestua – ett eller toroms stue

Før 1600- og 1700 –tallet var boligene oppført som årestuer. Bygningene varierte mellom å være ettroms-, toroms eller treroms, alt ettersom den økonomiske situasjonen. Årestue henviser til en boligtype hvor man hadde åpent ildsted med åpent bål midt på gulvet i stua, i stedet for skorstein. Avtrekket for røyk gikk rett gjennom taket.

Etter midten av 1600-tallet og utover 1700-tallet skjer det en revolusjon i bolighusets historie, da fikk stuene pipe og peis eller ovn. Dette medførte i en endring av boligens utforming. Befolkningen forlot en tilværelse med sot og røyk på vegger og i tak, til å få innsatt vinduer, annerledes innredning, malte innervegger, og ikke minst bolighus som lot seg bygge i to etasjer (Christensen 1995: 89 – 90).

Akershusisk bygningstype – treroms stue

En akerhusisk stue er en trehustype med to eller tre rom og inngang på langsiden. Døren leder inn i en stue eller oppholdsrom, og fra denne kommer man inn i kammerset og eventuelt et annet rom. Mange slike stuer fikk senere påbygg i form av et bislag, og etterhvert ble det også vanlig å bygge en svalgang, langs husets langside, mens selve stuen var tømret kunne påbyggene ofte være i bindingsverk.

Hus og ildsted – historisk utvikling

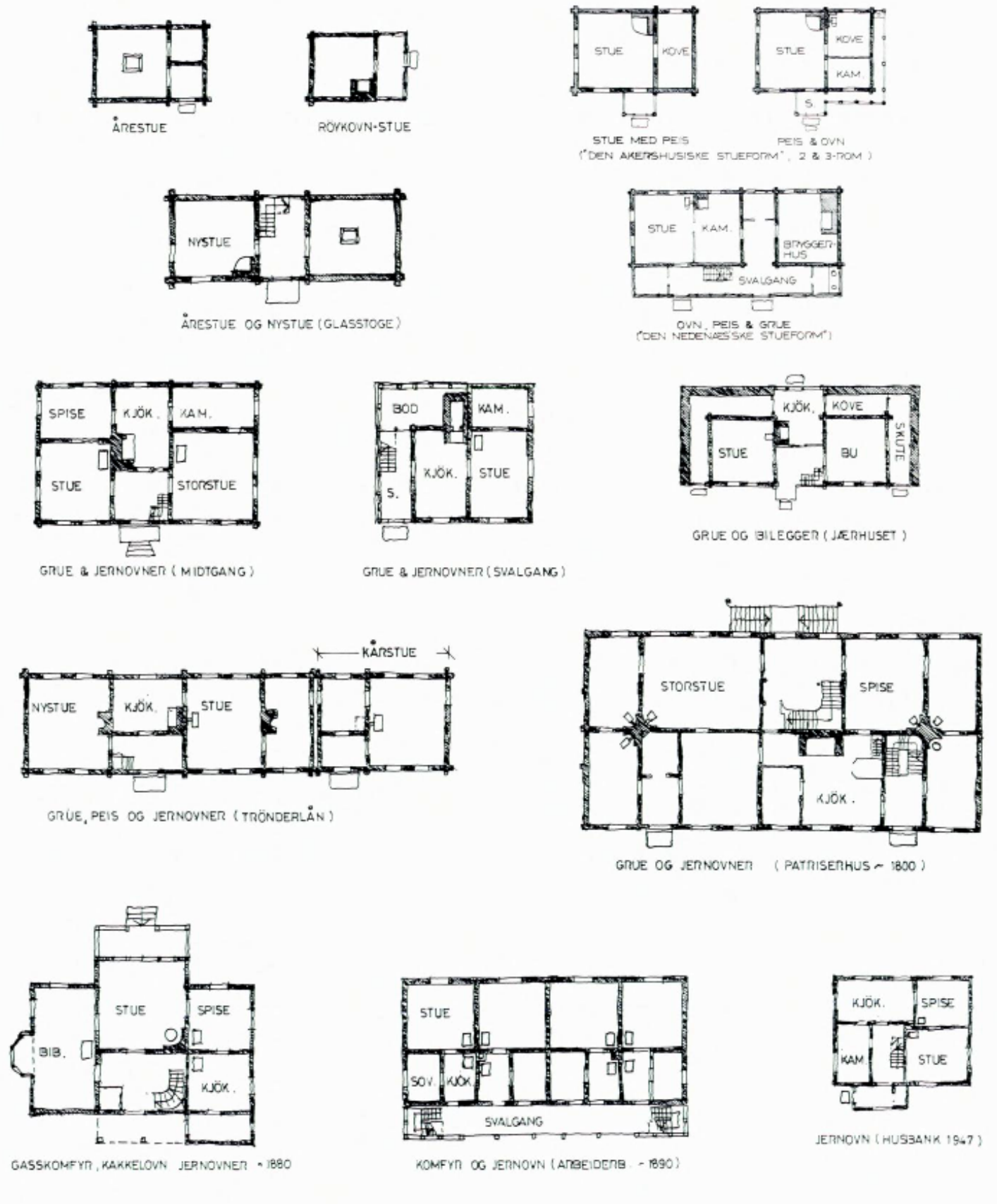

Utklipp fra Gamle Trehus (Drange et.al, 2. utg., 4 opplag 1996: 249).

Det var samfunns- og kulturforskeren Eilert Sundt (1817 – 1875) som ga den akerhusiske bygningstypen sitt navn da han i 1850-årene registrerte bygninger og oppdaget denne stuetype, spesielt i Akershus-området. Denne hustypen blir forbundet med husmannens, -eller strandsitterenes bolig (Christensen 1995: 138).

På Hvaler ser man også såkalte Akershusiske bygningstyper med sval.

Svalgangsbygning – to eller treroms stue, med sval
Svalgangsbygninger var vanlige i Norge fra ca. 1600, både i distriktene og i byene. De ble gjerne bygget i to etasjer. Trappen ble lagt utenpå den egentlige bygningskroppen i en egen overbygget svalgang, som regel plassert i den ene enden av svalen. Den kunne være åpen eller innebygget. Fra svalgangen gikk det så dører inn til hvert enkelt rom. På landet ble svalgangsbygningene avløst av midtkammerbygningene fra midten av 1700-tallet. I byene holdt denne byggeskikken seg fram til midten av 1800-tallet. Svalgangsbygningene er i dag sjeldne, og kan lett kjennetegnes eksteriørmessig ved at det går en bjelke lags fasaden. Noe prangende stilrent og symmetrisk representerte ikke denne hustypen.

Midtgangsbygning – fire og femroms stuer
Fra midten av 1700-tallet, og utover på av 1800-tallet ble det på flere av de største bondegårdene reist midtgangsbygninger. Midtgangsbygninger ble assosiert med den selveiende bonden (Christensen 1995: 138).

I motsetning til den akershusiske bygningstypen, hvor inngangen gikk rett inn til stuen, var det vanligst for midtgangsbygningene - som navnet antyder - at man hadde en inngang via en midtgang, med en stue eller et kammers bak og et stort som på hver side. Midtgangsbygningen var som oftest bygget i halvannen eller i to fulle etasjer. Flere steder bygde man også disse bygningstypene dobbelt så brede, med en stue utenfor de to stuene (Christensen 1995: 138).

Planløsningen var tilpasset en tredeling ut i fra en konstruksjon satt sammen av tre laftekasser. Det finnes imidlertid mange ulike varianter og romfordelinger. Midtkammerbygninger kan være påbygget i lengderetning med en ekstra laftekasse og kan være oppført både i en etasje, en og en halv etasje og to etasjer.

Midtpipehus (korsplan) – fireroms stue
Midtpipehuset kunne har to fulle etasjer, men det vanligste å se er halvannen etasje, og i denne formen – plassert på en solid kjeller – skulle bli det vanligste bolighuset i Norge i perioden mellom ca. 1850 – 1950. Svalgangen man ser på eldre bygningstyper var nå borte. Dette ser man også på Hvalerøyene. For å spare på tømmeret, var det kun første etasje som ble laftet, hvilket medførte til at rommene i annen etasje/loftet var kaldere. Ofte bestod loftet av et «råloft», og et lite, avpanelt soverom med skråtak (Christensen 1995: 152).

Stuene fikk hvert sitt par med vinduer, symmetrisk plassert på fasaden. Forbedret glassproduksjon på begynnelsen av 1800-tallet gjorde det mulig å produsere større glassflater og på små hus ble det fra 1830-årene vanlig med tre ruter i høyden i hver ramme. Gangen med trappen ble lagt i husets ene hjørne. Husene fikk således en fireromsplan med en pipe sentralt plassert i midten av huset. Korsplanhuset var økonomisk å bygge og også energiøkonomisk, alle rom kunne varmes opp med ovner som gikk inn i den samme pipa. De kunne variere i størrelse, men de var gjengs over mellom 50 til 65 m^2 (Jensen 1993: 321).

Midtpipehuset, som ble vanlig både i Sverige og i Norge, er en utpreget rasjonell bygningstype i og med at flere rom kan ha ovn omkring en pipe. For å få plass til flest mulig rom i andre etasje ble det bygget arker på langveggene. Utover på 1800-tallet ble det bygget hundrevis av disse bygningene, ikke bare på kysten men også innover i landet. Mot slutten av århundret fikk huset sveitserstiluttrykk, men hustypen ble beholdt.

På Hvaler finnes det få eller ingen hus i dag som kan sammenlignes med de aller første bygningstypene - ettroms og toroms. Snarere er det vanligere å se de øvrige bygningstypene, især treromsstue med skorstein, samt bygninger med svalgang. I tillegg finnes det utallige eksempler på midtpipehus, og en mengde hus bygget som midtgangsbygninger, hovedsakelig inspirert av empire- og sveitserstilen.

Strandsitterplasser og husmannsplasser

Bosetningsformene strandsitterplasser, husmannsplasser og jordbrukets husbygninger forteller om de forskjellige samfunnslagene i befolkningen. Strandsitterplassene og husmannsplassene skildrer historien om boligbyggingen på Hvaler, slik den tok til frem mot siste halvdel av 1800-tallet. Disse plassene forteller om arbeiderklassens boform, og er således en sosial- og kulturhistorie det er verdt å hegne om.

Såkalte kombinerte bruk var vanlig levesett på Hvaler, før industrialiseringen gjorde seg gjeldende. Man arbeidet halvt som fisker og halvt som bonde. Plassene kalles strandsitterplasser, og viser hvordan Hvalerbefolkningen har levd opp til moderne tid (Schmedling 1997: 15). Strandsitteren livnærte seg på småhandel, fiske, frukt fra hagen, og enkelte hadde også en liten teig med jord hvor de dyrket nødvendige grønnsaker. Plassene ble plassert i lune viker nært til sjøen, i le for vær og vind. Båten var viktigste, om enn ikke det eneste, fremkomstmiddelet. Plassene lå langt fra vei og det var vanskelig å ferdes til og fra plassene til fots.

En husmann var en person som ikke eide sin egen grunn, men som brukte eiendommer, jord eller hustomt ved å leie av grunneier, gjerne en gårdbruker. Husmennene betalte leie til gårdeieren. Enkelte betalte også med pliktarbeid, kontanter eller med matvarer (Engen 2001: 15). Husmenn som hadde sitt hjem ved sjøen, kalles strandsitter.

Husmannsfamilier var kjernen i underklassen på bygdene. Husmannsplasser fantes over hele landet, særlig mange av dem var på Østlandet og i Gudbrandsdalen. Antallet husmenn vokste kraftig, folketellingen i 1801 visste at husmennene utgjorde 30 % av befolkningen. Husmenn hørte til arbeiderklassen. De hadde ikke stemmerett, og mange husmanns familier var i stor gjeld til husbond (Engen 2001: 15). For det er nå engang slik at bøndene har satt langt sterkere spor etter seg i kildematerialet enn husmenn, strandsittere, jordløse arbeidsfolk, matroser og tjenere. Husmennene og strandsitteren, som paradoksalt tidligere utgjorde en stor majoritet av samfunnet, har etterlatt seg få skriftlige spor. Noe av grunnen kan være at arbeidere og vanlig folk fra lavere sosiale lag etterlot seg sjeldent dagbøker eller andre memoarer.

Akershuisk stue

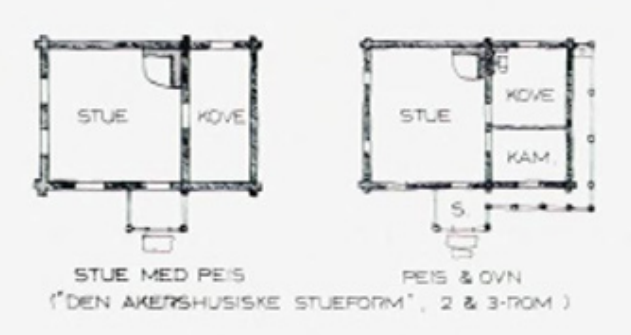

Toroms med svalgang. En etasje og loft, og i rektangulær form. Gjerne lektepanel og saltak i 38 – 45 grader.

På Hvaler fantes det på begynnelsen av 1800-tallet femti husmannsplasser, hvorav førti med jord og ti uten jord. Ved folketellingen i 1855 hadde antall plasser blitt redusert til trettiseks, tyve med jord og seksten uten jord (Jensen 1993: 196). Strandsitterplassene er ikke inkludert i denne tellingen.

Strandsitteren og husmannen har for lengst forlatt sine plasser. I dag nyttes de fleste av disse plassene til feriesteder. Likevel må det være en prioritert fra kommunen å hindre at disse stedene ikke går tapt: det være seg revet, vesentlig ombygd eller uheldig påbygd eller tilbygd.

Paradoksalt nok har disse plassene, som tidligere ar bebodd av samfunnets lavere klasser, blitt gjenstand for noe av det dyreste av feriesteder man kan kjøpe i Norge, og således i mer eller mindre grad forbeholdt de godt bemidlede.

Ved søknad om tillatelse til tiltak må det vurderes om tiltaket, for eksempel kan plasseres frittliggende, snarere enn inntil eksisterende bygningskropp. Dette vil i større grad ivareta den eldre bygningskroppen, samt vise til en historiske utvikling – fra en tidligere lokal byggeskikk til en nyere tids byggeskikk.

Det har vært vanskelig å skille mellom hvilke steder som var husmannsplasser og hvilke steder som var strandsitterplasser. Ikke unaturlig, da flere av disse plassene i SEFRAK er registrert tilhørende både husmenn og strandsitter. I de følgende tabellene er det gjort et forsøk på å liste opp de forskjellige plassene:

Strandsittere	**Gbnr**
Apalvika, Nordre Sandøy	27/1
Klarastua, Søndre Sandøy	29/23
Botten, Vesterøy	49/4
Nordre Bråten, Vesterøy	53/7
Søndre Bråten, Vesterøy	53/18
Almvika, Vesterøy	46/5
Sekkevika, Vesterøy	46/2
Markento, Spjærøy	44/33
Hobekk, Spjærøy	44/25
Nordli ved Hobekk, Spjærøy	44/24
Alsvika, Spjærøy	44/20
Lille Kjenvik, Kirkøy	8/28
Hellekilen, Kirkøy	4/176
Liløkken, Rød, Kirkøy	41/2
Ørekroken, Kirkøy	23/31
Ørekroken, Kirkøy	23/35
Hugget Nedre, Ørekroken, Kirkøy	23/21
Singleøy	23/20
Kubauben, Singleøy	26/15
Kilebrygge, Kirkøy	10/2
Grønlien, Rom	10/19
Lundbergbukten, Rom	10/12
Apalvika, Nordre Sandøy	27/1
Skattenborg, Kirkøy	12/6
Makø	27/2

Husmannsplasser	Gbnr
Augustastua, Korshavn, Kirkøy	25/16
Grina, Svanekil, Kirkøy	3/10
Gamlestua, Skjærhalden, Kirkøy	4/19
Lammenes, Kirkøy	23/5
Sandbakken, Kirkøy	23/267
Høyden Søndre, Botne, Kirkøy,	22/2
Limilen (11/6), Kirkøy	11/6
Kilen og Enga, Tisler	23/31
Sydengen, Spjærøy	42/66
Alkestein, Kirkøy,	25/194
Tøfte, Herføl	23/20
Basto, Spjærøy	42/5
Spjærøygården, Spjærholmen	43/15
Kjellvika, Spjærøy	44/3
Sandvik, Spjærøy	44/21
Østre Havna, Spjærøy	44/16
Løkka, Spjærøy	44/12
Akerøya	45/1
Løkkeberg, Vesterøy	49/17
Søndre Kasa, Vesterøy	47/6
Haslevika, Kirkøy	23/253
Bakken, Kirkøy	23/15
Bøbakke, Kirkøy	23/44
Kjerringholmen	23/11
Strømbukta Kirkøy	23/13
Hugget Øvre, Kirkøy	23/22
Kjølbo, Kirkøy	3/6
Stensli	23/20
Kubauben, Singleøya	26/15
Oremyr, Singleøya	26/20
Frydenlund, Nordre Sandøy	28/13

Ved å ta en båttur opp langs Skjelsbusundet gjenfinner man raskt disse vakre plassene: Nordre Bråten (53/7), Søndre Bråten (53/18), Almvika (46/5), Sekkevika (46/2), Markento (44/33), Hobekk (44/25), Nordli ved Hobekk (44/24) og Alsvika (44/20).

Havna, «Klarastua», på Søndre Sandøy
Havna på Søndre, bedre kjent som «Klarastua», et strandsittersted som fremstår meget godt bevart. Stua ble bygget på slutten av 1700-tallet, begynnelsen av 1800-tallet, og var bebodd frem til ca. 1990, nå i bruks om feriested. I dag står det opprinnelige svalgangshuset på stedet, men fjøset er revet. Grunnplanen til stua er todelt, og med loft i den ene enden. Fremstår som godt vedlikeholdt og autentisk, og vurderes derfor til å inneha høy grad verneverdi.

Foto: Erik Hauge Danielsen.

Grønlien, Rom

Grønlien er et godt eksempel på en typisk strandsitterplass. Her finnes brygge, bru, barkeplassen, brønnen med piletreet, hageflekken sør for stua og tømmerfjøset i øst. Selv den vesle jordlappen ligger mellom fjellknausene. Grønlien på Nord-Rom er for lengst forlatt av den siste strandsitteren. Stedet nyttes i dag til feriested.

Den enetasjes, hvitmalte stua som har en tømret kjerne på bare 5 x7 meter har fått nyere bislag som vel er praktisk, men trolig i takt med stua og stedet for øvrig. Opprinnelsen til stuas planløsning er en todeling. Kammerset øst for kjøkkenet er sannsynligvis avdelt etter av stua er oppført. Vindustypen – med tverrpost – virker nyere enn selve bygningskroppen, antakelig fra ca. 1880-årene (Svendsen 1980: 86-88).

Apalvika, Nordre Sandøy

Oppført i 1829 av Hans Pedersen. En svært vakker plass, som fortsatt bærer preg av å være en eldre strandsitterplass. Foto: Erik Hauge Danielsen.

Høyden Søndre, Botne, Kirkøy

Forlatt husmannsplass. Toroms. Oppført i ca. 1828, av en byggherre ved navn Cornelius Jonsen. Til tross for at husmannsplassen står til nedfalls, vurderes til å være svært autentisk og således av høy bevaringsverdig. Foto: Anette Hansen.

Ørekroken Øst og Vest

Ørekroken Øst er fra ca. 1870, med et tilbygg i 1910. Den eldste delen er oppført i knubb, en sjelden konstruksjonstype, og er således av høy verneverdi. Ørekorken Vest fra ca. 1850. Foto: Anette Hansen.

Kjølbo

Foto: Jørn Kile.

Augustastua, Korshavn

Enke etter sjømann. Oppført ca. 1890. Antatt toroms, tilbygd med inngangsparti. Foto: Anette Hansen. .

Singleøya

Singleøya husmannsplass. Foto: Hvaler kommune.

Botten, Vesterøy

Tidligere husmannsplass under Vauer. Ligger innerst i Vauerkilen i retning mot Barm. Fremstår som velholdt og autentisk. Oppført ca. 1880. Foto: Anette Hansen.

Kjellvika

Foto: Anette Hansen.

Emilstua, en del av Kystmuseet Hvaler

Foto: Paul Henriksen.

Emilstua har sitt navn fra Clas Emil Wallstrøm (1866-1920), som var den siste brukeren av plassen Trygstad på Vesterøy. Trygstad ligger i Ødegårdskilen, langs Fastlandsveien, og var fram til 1851 husmannsplass. Emilstua er trolig bygd mellom 1853 og 1855 og ble flyttet til Kystmuseet på 1980-tallet. Stua er ei laftet treromsstue med forgang, kjøkken og stue (Østfoldmuseenes hjemmeside).

Gamlestua, Gunnarsenga, Spjærøy

Stedet sies for å være så gammelt som 330 år, og var tidligere en husmannsplass, blant annet bebodd av en fisker og en los. Foto: Anette Hansen.

Etter midten av 1800-tallet, ble det færre husmenn- og strandsittere. Dette skyldtes primært store endringer i industrien, kjent som det «store hamskiftet». Tilbakegangen gikk noe langsomt frem mot årene 1870 og 1880, men så tiltok omleggingen i industrien og tilbakegangen av husmenn/strandsittere var et faktum (Semmingensen 1960: 2).

Jordbrukets husbygninger

I SEFRAK er det tilsammen registrert 466 bolighus, 217 bryggerhus og 90 våningshus. Mangfoldet av disse bygningene har enten tilhørt en bonde eller en fisker, eventuelt en som drev kombinert bruk. Selv om mange av de samme hustypene fantes på mange gårder, varierte de i størrelse og utforming, alt ettersom hvordan velstanden på den enkelte gården var. De største gårdene og husene lå naturlig nok på Kirkøy, der hvor åkerlappene var størst, og man kan dermed se at antall bygninger er gård her var høyere enn på de andre øyene (Jensen 1993: 309). Utover dette fantes det ikke noen konkret arkitekter, men visse fellesnevnere gjentar seg.

1700-tallet og tidlig 1800-tallet

Typiske kjennetegn for hus på denne tiden er at de er bygd i to etasjer, med saltaksform og med tømmermannspanel. Bygningene er rektangulære og ofte med svalgang. Majoriteten av disse bygningene er forholdsvis små, og dette gjør at de er utsatt for endringer i form av riving, tilbygg, på bygg og ombygging. Svalgangshus regnes for å være sjeldne, og vurderes derfor til å være av høy verneverdi.

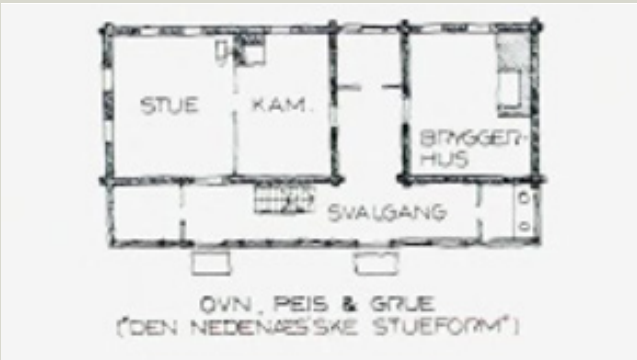

Gamlestua på Løkkeberg, Søndre Sandøy

Midtgangstue i to etasjer med svalgang. Tilbygd med terrasse i senere tid, hvilket fremstår i utakt med den øvrige bygningskroppen. Foto: Erik Hauge Danielsen.

Nedgården på Søndre Sandøy

Bygningen er et tidligere svalgangshus og antas å være oppført mellom 1801-1803. Tidligere var utformingen av svalgangen kanskje den eneste i sitt slag på Hvaler. Svalgangen dekket kun trappa, og var således mer i retning av å være en innebygd trappegang, enn en svalgang. Senere har denne svalgangen blitt bygget om til et tilbygg, hvilket har medført tap av originalitet.

Foto: Hvaler kommune.

Gamle Brekke skole, Kirkøy

I tillegg til å være Hvalers første faste skole, regnes Brekke gamle skole også for å være en av Norges eldste skolebygninger som fortsatt står oppreist. Dette gjør den svært verneverdig. Bygningen er et svalgangshus. Byggverket, hvis historie strekker seg så langt tilbake som til 1770-tallet, har fungert både som bolig for enker etter prester i sognet, og som skolebygg. I 1849 ble bygget omgjort til skole, og tatt i bruk som dette og som lærerbolig. Den gamle skolen ble etterhvert for liten og i 1893 ble det oppført en ny skole i teglsten tett ved (i dag Brekke barnehage). Gamle Brekke skole hadde i tillegg en rekke andre funksjoner. Her hadde herredstyret og flere kommunale utvalg sine møter, og da Hvaler sparebank ble etablert i 1858 holdt også banken til i dette bygget.

Hvaler kommune står som eiere av grunnen, men det er Hvaler kulturvernforening som formelt eier bygget. Hvaler kulturvernforening har siden 2015, med god økonomisk støtte fra Fylkeskonservatoren i Østfold og Kulturminnefondet, stått for et imponerende restaureringsarbeid av bygningen, som da stod til forfall.

Dugnadsarbeid fra 2015 med Eivind Børresen, Paul Henriksen, Jan Borger Berntzen og Kjell Ole Brobakken. Foto: Paul Henriksen.

Flyfoto fra 1957. Foto: Østfold fylkes billedarkiv..

Nordøst for den gamle skolebygningen ligger det, på grunn eiet av Hvaler kommune (2/3/0) et lite eldre stabbur på ca. 4,5 x 5,1 meter. Lite vites om byggets alder, men det er sannsynlig at det er oppført samtidig med skolebygningen (ca. 1770). En låve som hørte til samme eiendommen ble revet på 1990-tallet. Det er behov for en grundig gjennomgang av stabburet for å få en klarere status på byggets tilstand.

Fylkeskonservatoren har i brev til Hvaler kulturvernforening vurdert stabburet til å ha meget høy vernegrad. Kommunen er av samme oppfatning.

Stabburet på Brekke

Foto: Paul Henriksen.

Nordgården på Huser, Asmaløy

Typisk eksempel på svalgangshus på Hvaler fra 1700- og tidlig 1800-tallet.
Foto: Hvaler kommune.

Veslestua i Sydengen, Spjærøy

Foto: Anette Hansen

Drengestua på Prestegården, Kirkøy

Foto: Anette Hansen

Drengestua på Hvaler prestegård, Brimnes, er en av Hvalers eldste stående bygninger, og antas å være oppført mellom 1725-1749. Drengestua viser eksempel på en gård med flere bygninger, og som gjorde det økonomisk godt. Foruten Drengestua, består Prestegården i dag av selve hovedbygningen, samt av et stabbur og et mindre uthus/garasje.

Øvre Torbal, Søndre Sandøy

Foto: Per Danielsen.

Frøkengården, Korshavn, Kirkøy
I Korshavn på Kirkøy ligger Frøkengården, et våningshus i klassisistisk stil fra 1786 med godt bevart interiør og hageanlegg. Eiendommen ligger skjermet innerst i Korshavn, men har visuell kontakt med vannet. Huset er en del av Hvalers kulturhistorie og forteller om jordbruk, skogbruk og sjømannsliv. På grunn av sin autentisitet vurderes den til å inneha stor grad av verneverdi.

På velforeningen til Korshavns hjemmeside står det følgende å lese om den svært autentiske gårdsbygningen:

Eiendommen, ofte omtalt som Frøkengården, hadde vært i én families eie siden 1786. I løpet av disse 200 årene har det vært foretatt få skifter. Siste gang det ble foretatt skifte som medførte at inventar ble tatt ut av boet, var i 1848. Dette førte til en unik situasjon hvor et rikholdig innbo er bevart og gjør huset med inventar til et sjeldent verdifullt kulturminne som forteller en historie om kystkultur preget av både stabilitet og endring samt bred kontakt med utlandet. Våningshuset som ved taksering i 1787 ble beskrevet som «gammelt», framstår i dag derfor både som et godt eksempel på lokal byggeskikk fra slutten av 1700-tallet og som et sjeldent eksempel på 1800-tallets boskikk. Ikke minst får vi se hjemmet som ramme om kvinner liv og skipperens velutrustede hjem.

En langstrakt, hvitmalt stuebygning ligger omgitt av en gammel prydhage og hvitmalt stakittgjerde ved veien til Skjærhalden.

Generasjonene som fulgte hverandre på Korshavn levde som så mange andre Hvaler familier av gårdsbruk, fiske og sjøfart. De fire ugifte søstrene ble boende på Korshavn, og det var de som ga huset navnet Frøkengården. Nedre Korshavn var på 27 mål, og her dyrket de rug, hvete, bygg, havre, poteter og høy. De hadde hest, to kyr og sauer. I skogen hentet de løv til dyrefôr og ikke minst ved. I perioder var salg av ved en viktig inntektskilde.

Her som på de fleste andre hvalerplasser, var det kombinasjonen av ulike næringer som sikret familien livsgrunnlaget og på Korshavn hadde de et godt livsgrunnlag. Hvaler har i dag svært lite som er bevart for ettertiden og huset er derfor et unikt kulturminne. I Frøkengården kan du se hvordan dagliglivet var for frøknene. Frøkengården har tre innganger – hoveddøren som kan ses fra veien, butikkinngangen på tilbygget på sørsiden og kjøkkendøren som brukes for å komme inn i huset. I annen etasje finner vi soverommene som kalles tante Lina og onkel Thomas kvist. I første etasje er kjøkkenet med ildstedet og bakerovnen og kammerset til hushjelpen Marie. Fra kjøkkenet kommer vi i stuene og kabinettet med møbler tilbake til 1800-tallet. Her er også inngang til det opprinnelige butikklokalet."

Et annet bygg som er verdt å nevne er Tangen på Singleøya, på folkemunne kalt «Rødstua». Gode bilder av bygget har vært vanskelig å oppdrive. Bygget et godt eksempel på et 1700-talls hus, bygget i to etasjer og med svalgang. Bygget rommet tidligere skole i bygningens andre etasje. Nå er stedet brukt til feriested.

Frøkengården. Foto: Terje Fjellvang.

Nyklassisisme (Louis seize) (1780 - 1810), empire (1810 – 1840) og senempire (1835 – 1870)

Nyklassisismen, empire og senempiren er tre stilretninger som gjorde seg gjeldende i Norge mot slutten av 1700-tallet.

Som navnet «nyklassisismen» antyder, ser man hen til de klassiske forbildene fra antikken. Antikken som forbilde ble vekket som følge av de arkeologiske utgravinger blant annet Herculaneum og Pompeii, påbegynt i 1748. Den nyklassisistiske stilen var også en motreaksjon til barokken og rokokkoens svulstige formspråk. Perioden faller sammen med Ludvig 16.s regjeringstid i Frankrike (174-1792), og stilarten har derfor også fått tilnavnet Louis-seize-stil. I Norge kommer stilen til syne eksteriørmessig ved markante søylemotiv fra sokkel til gesims, gavlmotiv i fasade, dør- og vindusomramming, tettstilte riflede bånd i listverk og i speilfyllinger (Drange et. al 2011 3 utg.: 34).

Mens Louis-seize-stilen kan sees i sammenheng med Ludvig den 16.s tid, knyttes empirestilen, som danner overgangen fra nyklassisismen, til Napoleons keiserdømme fra startet av 1800-tallet. Ordet "empire" er fransk, og betyr keiserdømme. Empirestilen er i utgangspunktet en videreføring av nyklassisismen, men kjennetegnes ved at det innføres en rekke nye ornamenter, samt at uttrykkene blir tyngre og mer pompøse. Av nye ornamenter kan motiver fra Napoleons felttog i Egypt 1798 - 1802 spesielt nevnes. Til tross for at empiren kan sees som en videreføring av nyklassisismen, oppstår det et skille som kan leses i norske trehus, takket være nye tekniske fremskritt: nyklassisismens smårutede vinduer blir erstattet med større vindusruter da dette blir tilgjengelig, bygningsdeltajer blir i større grad kopiert i tre, med henblikk på antikkens forbilder i marmor og sandsten. Videre finner man på de mest gjennomførte empireeksemplene en understreking av horisontale bånd (sokkel og etasjeskiller), i motsetning til 1700-tallets begeistring for vertikal inndeling av fasaden (hjørnekasser og pilastre) (Drange et. al 2011 3 utg.: 37).

Senempiren er igjen en videreføring av empiren. Senempiren dateres til omtrent 1835-1870, parallelt med de europeiske revolusjonene som startet opp medio 1848. Stilretningen kjennetegnes ved at arkitekturen består av en nøktern enkelhet i ornamenter, motiver og utforming. I Norge bygger senempiren direkte på empirens stiluttrykk, og de to stilretningene kan være vanskelig å skille fra hverandre. Senempiren faller sammen med oppgangstiden i 1830-årene, da flere av våre byer og tettsteder gjennomgår en ekspansjon. Verdt å legge merke til er at mens hus i mer landlige omgivelser bygges i sveitserstil fra omkring 1850 og utover, bygges byborgerhus i senempirestil til langt opp i 1870-årene (Drange et. al 2011 3 utg.: 53).

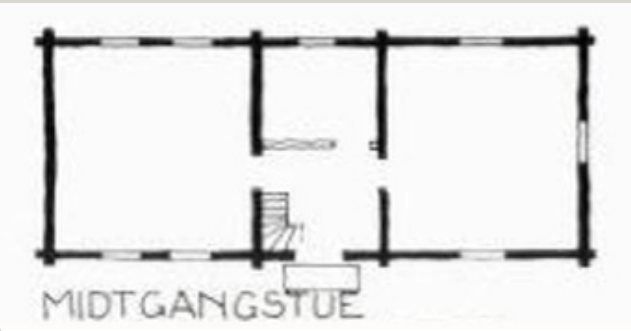

På Hvaler, hvor det ikke er så lett å skjelne på de tre forskjellige stilartene, er det lettere å snakke om stilretningen som er empirisk, men som har fått kallenavnet «skipperhus». Disse kjennetegnes ved en bygningskropp som er rektangulær til kvadratisk, bygget i 1½ etasje og i liggende lektepanel. Takformen er hel- eller halvvalmsformet, med en vinkel på 38 – 45 grader. Makering av horisontale bånd i fasade er ikke uvanlig, og det er heller ikke gavlmotiver i dør- og vinduer. Motivene er gjerne av egyptisk inspirasjon, med sfinxer, pyramider, søyler, tempelgavler og løveføtter (Drange et. al 2011 3 utg.: 40). Overdekningen over vinduer er normalt utformet som klassiske tempelgavler eller som tannsnittbord:

Putten, Kirkøy

Familien Ditlev-Simonsens residens på Putten skiller seg ut i størrelse og form, men viser inspirasjon fra empirestilen. Foto: Laila K. Rød.

Dypedal Søndre (Østre)

Vakkert og velholdt eldre våningshus fra slutten av 1700-tallet som tydelig peker frem mot en ny stiltype, nemlig empirestilen. Foto: Paul Henriksen..

Brunsvik, Kirkøy

Empirestil. Foto: Anette Hansen.

Øvre Svanekil, Kirkøy

Midtpipehus med halvvalmet tak. Foto: Laila K. Rød.

Nordgården, Spjærøy

Midtgangsbygning oppført i empirestil. Fornemt utsmykket, og malt i tidsriktig okergul farge. Foto: Hvaler kommune.

Røssholmen, Kirkøy

Foto: Lars Ole Klavestad.

Høkeli, Kirkøy

Foto: Kent Inge Olsen.

Sanne Nordre, Nordre Sandøy

Foto: Anette Hansen og Laila K. Rød.

Andre gode eksempler på husbygninger som tydelig viser inspirasjon fra empirestilen er Belleville ved Nordenga, Vesterøy, Øvre Langekil på Kirkøy, Nordgården på Asmaløy, Jeriko på Nordre Sandøy, Rød på Søndre Sandøy, Ødegården - Edholmen brevhus - på Kirkøy, Skipstad på Asmaløy, Høkeli på Kirkøy, Kile på Kirkøy. Det finnes følgelig for mange eksemplarer til å ramse opp alle, eller å vise bilder av de med utførlig beskrivelse.

Sveitserstilen (1840 – 1920)

Sveitserstilen gjorde seg primært gjeldende i perioden 1840 – 1910. I Norge og på Hvaler, faller stilarten sammen med den store oppgangstiden innen seilskuefart, skipsbygging og handel (Drange et. al 1996: 36).

Industrialiseringen av Norge - det store hamskiftet - faller sammen med sveitserstilens popularitet. Sveitserstilen som egentlig var et symbol på nasjonalromantikken, ble samtidig et symbol på den nye tid og det moderne mennesket, på nye typer, sosiale relasjoner og nye livsformer. Mot slutten av 1800-tallet ble sveitserstilen også tatt i bruk av den moderne, selvbevisste bonden som rasjonaliserte driften og bygde nye store hus (UISs hjemmesider).

Spredningen av sveitserstilen kan brukes som målestokk for moderniseringsprosessen, både teknisk og kulturelt. De stedene som gjennomgikk en omfattende modernisering fra siste halvdel av 1800-tallet til første verdenskrig, fikk vanligvis et sterkt innslag av sveitserstil. Sveitserstilen var dessuten mer enn en stilart i snever forstand. Det handlet ikke bare om nye hustyper, takformer og dekorative elementer, men like mye om nye holdninger. På en rekke områder skilte sveitserstilen seg fra de eldre husene, og den nye stilen ble med rette oppfattet som et brudd med gammel byggeskikk.

Med ny teknologi som sirkelsagen, og med bruk av rankesjablonger, ga dette mulighet til å dekorere husene med rike snekkerdetaljer. For å understreke de dekorative detaljene ble disse malt i en mørkere farge enn veggflatene (Skiens byggeskikkveileder).

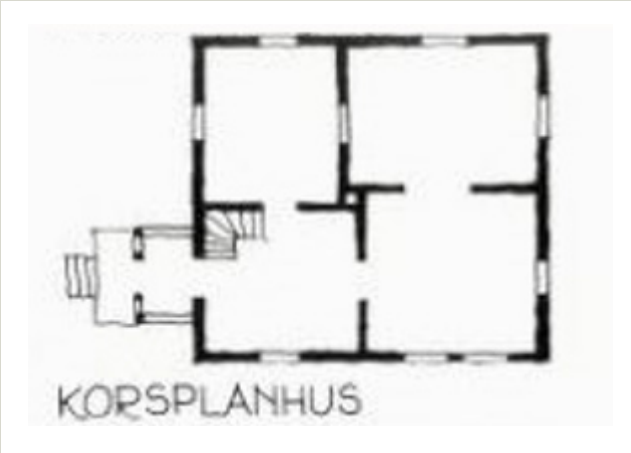

Mye av den eldre bebyggelsen på Hvaler er fra siste sildefiskeperiode, fra årtiene rundt år 1900. Hvaler opplevde en oppblomstring og en kraftig øking i befolkningen. Mange nye eiendommer ble fradelt og bebygget. På Hvaler er sveitserstilen beskjeden i sin detaljering, i motsetning til eksempler man finner andre steder i landet. De første sommerstedene og pensjonatene på Hvaler skiller seg således ut i denne sammenheng, da disse var mer pyntede og detaljerte enn Hvalerfolkets bebyggelse.

Typisk midtpipehus, inspirert av sveitserstilen. En bygningsform som ble svært populær på Hvaler. Foto: Hvaler kommune.

Men man kan kjennetegne sveitserhusene på deres utspringende saltaksform, smalt og profilert maskinhøvlet panel og med utskårne dørinnrammeringer (Jensen 1993: 321). Det er ikke uvanlig at sveitserbygningene har påbygg av verandaer og bislag (overbygde inngangsparti), samt asymmetriske fasader. Husene er som oftest rektangulære, og bygget i 1 ½ - 2 etasje, og er bygget med høye grunnmurer, og med store vindusflater i en ny ruteinndeling: T-postvinduer/kryssspostvinduer/jugendvinduer. Panelene var malt okergule, sorte, gammelrosa, men i dag er det fargen hvit man forbinder sveitserstilen med, en farge hvis inntok gjorde seg gjeldende på begynnelsen av 1900-tallet (Jensen 1993: 321). Disse bygningene har med andre ord ikke vært hvite i fargen fra byggeåret av.

Iversens hotell, oppført i sveitserstil. Foto: ukjent. Kilde: Østfold fylkes billedarkiv.

Ingerholmen

Ingerholmen. En variant av midtgangshus med sveitserpreg. I dag er bygningen malt om til hvitt. Foto: fra salgsprospekt.

Vestgården, Spjær (Spjæreveien 31)

Vakkert og velholdt midtgangshus med sveitserpreg. Foto: Anette Hansen.

Sanne Søndre, Nordre Sandøy

Sjeldent dekorativt eksemplar av sveitserstil på Hvaler. Foto: Anette Hansen.

Grønnvold, Holm, Kirkøy

Huset på Grønnvold fremstår som et intakt og nøkternt sveitserhus, men som er blitt tilbygd i senere tid. Foto: Hvaler kommune.

Løkkeberg, Huser.

Boligbygningen på Løkkeberg er malt i tidsriktig okergul farge. Foto: Laila K. Rød.

Andre gode eksempler på husbygninger som tydelig viser inspirasjon fra sveitserstilen er Reff Øvre på Kirkøy fra ca. 1890, Stakhalden på Kirkøy oppført i 1870, Opdal på Spjærøy fra ca. 1890, Løkkeberg ved Langero på Vesterøy fra cirka 1885, samt huset på Akerøy. Det finnes følgelig for mange eksemplarer til å ramse opp alle, eller å vise bilder av de med utførlig beskrivelse.

Stilarten oppfattes av mange som selve definisjonen på et typisk «hvalerhus». Stilarten har også blitt den foretrukne hva gjelder boligutbygging på nyere boligfelt. Hvorvidt dette er vellykket kan diskuteres.

Hvordan forvalte den eldste bygningsarven på Hvaler?

Materialet i SEFRAK har i denne kulturminneplanen vært primærkilden, og har blitt brukt til å få en overordnet oversikt over den eldste bygningsmassen på Hvaler. Ideelt sett burde kommunen ha gjennomgått registeret i detalj, og vektet og verdisatt de registrerte bygningene etter Riksantikvarens 11 kriterier for verneverdighet. For å kunne gjøre dette er det i midlertidig helt sentralt at registeret er oppdatert og at det viser den faktiske situasjonen til bygningsmassen. Når det i tillegg ikke finnes et komplett, eller oppdatert bildedatabase over bygninger, har kommunen i stedet valgt å ta utgangspunkt i den statistikken som finnes i SEFRAK, og snarere stilt krav til at de som skal utføre søknadspliktige byggearbeider viser at de har tilstrekkelig fagkompetanse til dette, og at det gjennomføres tilstandsanalyser etter Norsk Standard. Når situasjonen er som den er, blir det i så måte svært viktig at dette blir konsekvent hensyntatt i den kommunale forvaltningen av den eldre bygningsmassen.

Tabellene under viser hva som finnes av bygningsmasse i SEFRAK. De bygg som det kun finnes et fåtall igjen av, er det følgelig helt kritisk at blir forvaltet på en hensynsfull og gjennomtenkt måte, det være seg av eier, bruker eller av kommunens administrasjon.

Rød SEFRAK- trekant (oppført før 1850)

Objektnavn i registeret	Antall
Anneks	1
Avtrede	1
Bu/vedskjul	1
Butikk	1
Do	1
Drengestue	1
Dukkehus	1
Feriehytte	1
Fjøs	1
Forpakterbolig	1
Garasje	1
Hobbyverksted	1
Husmannstue	1
Kornlager	1
Lekestue	1
Overnattingsbu	1
Ruin etter grisehus	1
Ruin etter jordkjeller	1
Ruin etter uthus	1
Seterbu (Basto)	1
Skole (Brekke)	1
Sommerstue	1
Stall	1
Vaktmesterbolig	1
Vedbu	1
Båthus	2
Ruin etter fjøs	2
Snekkerverksted	2
Sommerhus	2
Jordkjeller	3
Steinfjøs	3
Utedo	3
Potetkjeller	4
Sommerbolig	4
Vedskjul	4
Sommervilla	5
Smie	5
Hønsehus	6
Grisehus	7
Fritidsbolig	9
Stabbur	10
Skjul	13
Sjøbu	30
Bryggerhus	38
Våningshus	42
Uthus	47
Låve	55
Bolighus	91

Gul SEFRAK- trekant (oppført 1850 – 1900)

Objektnavn i registeret	Antall
Bolighus/landhandel/post	1
Bolig/uthus	1
Bolig/husmann	1
Bryggerhus-anneks	1
Bryggerhus/do	1
Bryggerhus/husmann	1
Bøyebu	1
Båtnaust	1
Dukkehus	1
Eldhus	1
Felleshus	1
Fiskemottak	1
Folkets hus	1
Foreningshus	1
Forpakterbolig	1
Forretningsbygg	1
Føderåd	1
Gjestehus	1
Kontor	1
Kontorbygning	1
Kornmagasin	1
Lager-kontor	1
Leiegård	1
Losutkikkhytte	1
Lærebolig	1
Materiallager	1
Matkjeller	1
Motorhus	1
Samfunnshus	1
Seterfjøs	1
Skåle (gjestehus)	1
Sommerstue	1
Telesentral	1
Tollstasjon	1
Bolighus/sommerstue	2
Bryggerhus-garasje	2
Bryggerhus/skjul	2
Bu	2
Feriehus	2
Forsamlingslokale	2
Landhandel	2
Potetkjeller	2
Salteri	2
Skur	2
Stall	2
Vedskjul	2
Båtbryggeri	3
Garasje	3
Jordkjeller	3
Menighetshus	3
Skole	3
Smie	3
Verksted	3
Bedehus	4
Sommerbolig	4
Do	5
Sommervilla	5
Steinfjøs	5
Anneks	6
Vognskjul	6
Redskapsbod	7
Hytte	8
Lekestue	8
Fjøs	9
Fritidsbolig	11
Grisehus	13
Skjul	15
Båthus	17
Stabbur	18
Sommerhus	19
Hønsehus	28
Utedo	32
Våningshus	90
Låve mv.	104
Uthus	120
Sjøbu	123
Bryggerhus	163
Bolighus	344

Det er foreslått egne rutiner for byggesaksrådgiving, jf kapittel 7.

Hovedtrekkene i disse er:

– SEFRAK-registeret skal undersøkes ved ethvert byggetiltak.
– Se etter typiske trekk ved bygningstyper og byggestil.
– Ved bygge- og dispensasjonssaker skal det vedlegges til strekkelig underlagsmateriale for å vurdere helheter og detaljer, gjenopprette områdets kulturhistoriske, arkitektoniske og miljømessige verdier i sammenheng og omkringliggende miljø.
– Norsk standard for tilstandsanalyse av fredete og bevaringsverdige byggverk skal vedlegges bygge- og dispensasjonssøknader for bygg oppført før 1930.
– Påse at det er fagkyndige som utfører tilstandsanalyse. Her må det kreves fagbrev, eller søker må på en eller annen måte fremvise at den innehar tilstrekkelig kompetanse og erfaring.

Det er foreslått inntatt følgende bestemmelser i Kommuneplanens arealdel (2017 – 2029):

§ 4.17 Kulturminner (jf. PBL § 11-9 nr. 7)
§ 4.17.1 Generelle bestemmelser

a) Ingen må, uten at det er lovlig etter kulturminneloven § 8, sette i gang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje, jf. kml § 3. For alle tiltak som kan komme til å virke inn på automatisk fredede kulturminner, må det søkes kulturminnemyndigheten om tillatelse etter kulturminneloven.

b) Dersom det under anleggsarbeider treffes på automatisk fredede kulturminner, eksempelvis i form av helleristninger, brent leire, keramikk, flint, groper med trekull og/eller brent stein etc., skal arbeidet øyeblikkelig stanses og Fylkeskonservatoren varsles, jf. kulturminneloven § 8.

c) Riving av bygninger eldre enn 1850 tillates ikke.

d) Ved søknad om tillatelse til tiltak på bygninger eldre enn 1930 skal tilstandsanalyse vedlegges søknaden. Analysen skal utarbeides i henhold til Norsk standard for tilstandsanalyse av verneverdige bygninger. Videre skal det leveres en estetisk redegjørelse, eksempelvis med fotografier, tegninger og beskrivelser.

e) Ved søknad om tillatelse til tiltak på bygninger eldre enn 1930 skal bygningselementer, tilbygg, påbygg, underbygg, samt tilsvarende, utføres med hensyn til, og med slektskap til bygningens opprinnelige byggestil, materialbruk og farger.

Det gjelder blant annet valg av vindustyper, ytterdører, fasadekledning og taktekkingsmaterialer. Det skal legges vekt på bruk av tradisjonelle materialer som tegltak, trepanel og granitt. Takform og volumoppbygging skal ta utgangspunkt i tradisjonell lokal byggeskikk. Bebyggelsens preg av småskala (bygningenes høyde, gavlbredde, fasadelengde, osv.) skal opprettholdes. Store balkonger og verandaer, samt store sammenhengende glassflater, må unngås. Nye bygningsdeler som tilbygg, påbygg, underbygg, samt tilsvarende, skal underordne seg hovedbygningen, men samtidig bygges som kontrast til det opprinnelige og tydelig vise referanser til samtiden. Kommunen kan kreve at fasadene føres tilbake til tidligere dokumentert utseende, eller til et fasadeuttrykk i samsvar med bygningens alder eller områdets karakter.

f) All skjøtsel, vedlikehold og istandsetting av verneverdige bygninger og kulturmiljøer, jf. blant annet kulturminneplan, skal skje på det enkelte kulturminnets/-miljøets premisser. Ved utbedring, reparasjon eller gjenoppføring skal opprinnelige bygningsdeler i størst mulig grad tas vare på og gjenbrukes i sin rette sammenheng.

g) Utomhusanlegg og elementer som gamle veier, brygger, terrasseringer, trapper, gjerder, stenstolper, stengarder, stenkjellere, gamle fruktträr, karaktertrær, med videre bør beholdes i landskapet. Nye utomhusanlegg skal i utforming og materialbruk tilpasses terrenget og harmonere med stedets karakter. Skjøtsel og utbedring skal skje ved bruk av tradisjonelle materialer og teknikker.

h) Dersom kommunen ser det som nødvendig, kan kommunen sende søknad om tiltak på eksisterende bygg til Fylkeskonservatoren for uttalelse.

§ 4.17.2 Eiendommer med verneverdige bygninger

På eiendom med bygning som i henhold til kulturminneplanen har verdi som kulturminne tillates følgende for å bevare kulturminneverdiene:

a) Bolig/våningshus eldre enn 1850 tillates bruksendret til fritidsbolig så fremt dette ikke er i strid med arealformålet.

b) På eiendom med fritidsbolig/bolig/våningshus som i henhold til kulturminneplanen har verdi som kulturminne kan kommunen tillate at det oppføres uthus/anneks for varig opphold, eller at eksisterende uthus/anneks innredes for varig opphold, forutsatt at hovedbygningen da kan bevares uendret eller tilbakeføres til opprinnelig utseende. På eksisterende uthus/anneks skal opprinnelig utseende, inkludert dører og vinduer, bevares. Overskridelse av andre maksimale grenser for bebyggelse tillates ikke.

c) Tradisjonell fargesetting og materialbruk ut fra bygningens alder og byggeskikk tillates, også der dette vil kunne medføre noe mer eksponering.

Jordbrukets kulturlandskap og verneverdige kulturmiljøer

Representativt kystlandskap på Hvaler er nakne svaberg, kystlynghei og vindslitt skog. Kulturlandskapet opptrer i lune viker med gamle havner og sjøhus og i klover med gårdstun, beitemark, og frodig løvskog. Artsrike enger, strandenger, åpne lyngheier, intakte gårdstun, Hvalertuftene, gravrøys, raet og rester etter steinhoggervirksomhet og andre verneverdige innslag gjør Hvaler til et svært interessant sted, både fra kulturhistorisk og botanisk-økologisk ståsted (Rapport nr. 7 2014: 37).

Jordbrukets kulturlandskap

Jordbrukets kulturlandskap i Hvaler er preget av småskalalandskap, ofte med lave små bygninger og innslag av fjell og stein. I dag gror landskapet igjen av busk og løvtrær, men fortsatt er det meste av den dyrka marka i Hvaler holdt i hevd og det finnes relativt bra med husdyr som holder holmer og enkelte beiter åpne.

Kulturlandskapet i Hvaler er fortsatt preget av at det fram til midten av 1900 var et hardt beitetrykk på innmark og utmarksbeiter. De fleste landbrukseiendommene hadde dyr. Hest og ku beitet nært tunet og ungdyr og sau beitet på holmer og annet utmarksbeite. I tillegg til beiting var det stort behov for ved, både til koking og varme (strømforsyningen kom til Hvaler i 1948). Dette gjorde at landskapet var veldig snaut og åpent.

Den dyrka marka er oppdelt av åkerholmer, grunnlent mark og fjell i dagen. Det skaper små landskapsrom og mange jordekanter med rikt mangfold både av planter, insekter, fugler og dyr. De mange små jordene er ofte omkranset av stengjerder som i tiden har blitt ryddet vekk fra den dyra marka og fungert som stengsel for beitende dyr.

I stenhoggertiden ble det satt opp gjerdestolper av sten, mange av stolpene var «vraksten» (2. sortering). Disse vrakstolpene ble brukt til å gjerde inn dyrket mark og beiteområder. Rundt tunet ble det ofte brukt stenstolper av bedre kvalitet.

Stenstolper på Huser. Foto: Anette Hansen.

Områder som fortsatt har et godt bevart åpent jordbruks- og kulturlandskap på Hvaler er følgende:

Kirkøy
Kulturlandskapet rundt Hvaler kirke med Prestegården, Bøbakke, Svanekil, Kjølholt og Holtekilen er betegnet som kulturlandskap av nasjonal betydning. Områdene Botne, Reff, Kile, Stafsengen og Ed er betegnet som kulturlandskap av regional betydning. Disse områdene som ligger sentralt på Kirkøy er de «største» og mest sammenhengende jordbruksarealene i Hvaler. Områdene sentralt på Kirkøy er jordbruksarealer som fortsatt holdes i hevd ved aktiv drift og husdyrhold. På disse områdene har det skjedd lite endringer både med tanke på bygninger og anlegg de siste 60 årene. De få nye boliger og driftsbygninger som er oppført er hovedsakelig tilpasset den tradisjonelle bebyggelsen.

Asmaløy
Kulturlandskapet rundt Viker, Vikerkilen, Skipstadgårdene, Skipstadkilen og Huser-området er betegnet som kulturlandskap av nasjonal betydning. Her er det et åpent, snaut landskap med små fulldyrkede teiger og fine strandenger og tørrbakker med stort rikt biologisk mangfold. Her er det gjort aktive skjøtselstiltak på beiteområdene for å holde landskapet åpent, ved rydding, brenning og beiting. Dyrkamarka er holt i hevd ved slått og beiting.

Spjærøy
På Spjærøy er det først og fremst Spjær og deler av Grønnet som bør trekkes frem som kulturlandskap av betydning. Disse plassene er intakte og fine kulturlandskap. Dyrka marka på Grønnet har vært slått og skjøttet i flere år for å beholde det stort biologisk mangfoldet av karplanter, urter og grasarter på engen, som igjen gir et spesielt leveområde for insekter, dyr og fugler.

Vesterøy
På Vesterøy bør Botten trekkes frem som et lite intakt landbrukstun. Tilknyttet stedet finner man mange små uendrede bygninger, med veien inntil tunet og nærhet til sjøen. Plassen er ikke lenger i drift. Jorda er delvis gjengrodd og stedet har vært brukt som feriested i mange år. Botten er således ikke et levende jordbrukslandskap, men likevel et kulturlandskap som bør trekkes frem.

Vauergårdene er også et intakt landskap som holdes i hevd ved slått, men ikke med egen drift. Rundt disse eiendommene er det ikke mange synlige hytter og ellers andre terrenginngrep som har endret kulturlandskapet.

Nordre Sandøy
På Nordre Sandøy (Sannegårdene) er det nå cirka 50 år siden det var aktiv jordbruksdrift. I etterkant har det dyrkbare arealet vært holdt åpne ved rydding/hogst og beiting, av kommunen og av beitelaget. Rundt de nevnte gårdsbrukene har landskapet endret seg lite i forhold til bebyggelse og inngrep, men vegetasjonen har endret seg mye: fra et åpent landskap til tett krattskog. I tillegg finnes det et stort biologisk mangfold i området. Gårdstunet på Nordre Sanne (Rollegården gbnr 28/1) er svært fint, og lunt plassert i terrenget innimellom fjell og klover, samt med intakte bygninger.

Søndre Sandøy
I likhet med på Nordre Sandøy, er det også mye som har endret seg i senere tid på Søndre Sandøy. Til tross for endringer, bør likevel området nord for Nedgårdsveien, også omtalt som «Løkka», trekkes frem som et typisk eksempel på hvordan de som bodde der tidligere selvberget seg på jordlapper. De som bodde her hadde sine egne jorder som gikk helt inntil husbygningene. På disse små firkantene av jord ble det drevet med poteter, grønnsaker og kjøkkenhage. Dette har vært holdt i hevd veldig lenge og av den grunn fortjener dette kulturlandskapet å bli trukket frem.

Akerøya
Akerøya er særegen sammenlignet med det andre landskapene, da det er en øy med kun et bruk. I tillegg er landskapet helt fritt for skog. Kulturlandskapet er fortsatt åpent og man kan tydelig å se hvor det tidligere har vært dyrket, uteslått, hvor innmarksbeite var og hvor utmarka var. For 60-70 år siden var det aktiv landbruksdrift på øya. Drifta er nå avviklet, men det har vært kontinuerlig beitet siden, av både storfe og sau. Landskapet skjøttes i dag ved beiting, rydding og brenning. Akerøya har et stort biologisk mangfold, spesielt fugler og karplanter.

Tisler
På Tisler var det fem bolighus, hvor samtlige hadde mer eller mindre jord og små flekker de dyrket. Landskapet var og fortsatt er veldig snaut, men selv om øya har vært beitet har det nå grodd til med kratt. Landskapet inne i «Kilen», rundt husene, forteller mye om livet på Tisler. «Enga» var den største eiendommen, og som navnet sier er det en eng fra sjøen og opp til husene. Her gjenfinner man potetjordet, der jorda var dypest, hvor slåtten var og hvor dyra engang ble beitet. Et annet synlig landskapselement på Tisler er stengardene. Disse forteller om dyra ble stengt ute, og om hvor grensene en gang gikk.

Kulturmiljøer

I tillegg til hva som fremkommer av øvrige kapitler om kulturmiljøer vurderes nedenstående miljøer som spesielt representative og bevaringsverdige med tanke på verdifulle bygninger, konstruksjoner og anlegg.

Prestegården, Hvaler kirke og Brimnes
Den romanske kirken, Hvaler kirke, ligger sentralt til på Kirkøy og kan være bygd så tidlig som i siste halvdel av 1000-tallet. Den ligger strategisk og hensiktsmessig til i forhold til uthavn og kommunikasjonslinjer over fjord og hav. Både selve kirkebygget og myntfunn under kirkegulvet signaliserer velstand. Den karakteristiske bygningen uten tårn ligger ved adkomsten til Skjærhalden og er således et viktig identitetsmerke. Sammen med prestegården, kulturlandskapet med granittstolper etter gamle driftegater og særegen vegetasjon skaper kirken et verdifullt kulturmiljø. Miljøet har nær sammenheng med steinbruddene på Rødshue. Dette er et av de største stenbruddene på Hvaler. Sammenhengen mellom kulturminne og natur skaper en særegen følelse.

Gravningssund
Gravningssund med tilstøtende områder på Søndre og Nordre Sandøy er et godt bevart kystkulturmiljø. Det meste av bebyggelsen stammer fra siste sildefiskeperiode i årtiene rundt år 1900. Boligene og miljøet rundt dem er godt bevart med uthus, frukthager, gjerder, stolpebrygger og smale veier/stier. Kulturminneområdet har godt bevarte kulturminner fra sildefiskeriene (som salteriet Norseth-bua) og infrastruktur (som tollbod, telegrafstasjon, kai og sjømerker). Ved sundet finnes også de første fritidsboligene på Hvaler: Dahllsberg på nordre Sandøy og Ankervillaen på Søndre Sandøy.

Søndre Sandøy, Storesand, Herføl og Lauer
Dette området inngår i KULA-prosjektet (kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse), nevnt tidligere i planen. De synlige fornminnene på Hvaler har et meget karakteristisk trekk - de er bygget og lagt i sten. I hovedsak dreier det seg om monumentale gravrøyser fra bronsealderen, steinlagte varder og hustufter fra vikingtid/tidlig middelalder, de såkalte Hvalertuftene.

De store bronsealderrøysene (Herfølsåta og Langrøsset) ligger på Herføl. Gravrøysene er plassert på åstoppene med utsikt mot sjøen slik skikken forlangte det. Dette gjelder også vardene som hadde sin gitte funksjon da de fungerte som sjømerker og seilingsbeskrivelser for ferdsel på havet.

Gammel kystbebyggelse på øyene inngår også i det samme kulturmiljøet.

Tisler. Foto: Susanne L. Johansen.

Rom og Romsundet
Romsundet er et godt bevart bygningsmiljø med mange strandsittersteder. Stedet har mange godt bevarte små boliger med uthusbygninger. Noen hytter fra før 1970 finnes også, men disse ligger ofte mer tilbaketrukket i landskapet. Stedet gir et godt bilde av livet langs Hvalerkysten cirka år 1900 da folk livnærte seg på en kombinasjon av fiske, sjøfart og småbruk. Strandsitterplassen Grønlien på Nord-Rom viser et slikt tidsbilde.

Dypedalsområdet
Dypedalsområdet innehar flere av de typiske funksjonene som fantes i et velfungerende lokalmiljø fra 1800-tallet, herunder: skole, sjømannslokale, kirke, lærerbolig, legekontor, hjelpeprestebolig, postkontor, butikk, stengarder og åkrer. Kystmuseet, med Norgården, inngår også i miljøet. Riktignok må det påpekes at miljøet har blitt svekket de senere årene, grunnet nyere utbygging i strandsonen, især på og ved Dypedal brygge.

Akerøy fort
Festning på festningsholmen ved Akerøya. Bygget på 1660-tallet for å beskytte handelstrafikken fra fiendtlige kapere. Gammel ankerplass i Akerøsundet, nevnt på Hollandske sjøkart fra 1500-tallet.

Skjelsbusundet
Skjelsbusundet, det trange sundet med de tydelige fjellsidene, utgjør ikke bare en viktig landskapsverdi, men også en viktig verdi med tanke på kulturmiljø. Sundet ligger omkranset av flotte eldre plasser.

TILTAK FOR BEVARING

Det er lagt inn hensynssoner og foreslått knyttet egne retningslinjer til landskap og kulturmiljøer i *Kommuneplanens arealdel (2017-2029)* som favner de utvalgte områdene i denne plan.

§ 3.5 Hensynssone kulturmiljø (jf. PBL § 11-8 c)

a) I områder omfattet av hensynssonen skal den kulturhistorisk verdifulle bebyggelsen og områdets særpregede miljø bevares.

b) Tiltak kan godkjennes under forutsetning av at områdets kulturhistoriske verdier ikke forringes. Nybygg, tilbygg eller påbygg skal underordnes eksisterende bebyggelse. Plassering og utforming mht størrelse, form, materialer, detaljering, farger med videre skal harmonere med eksisterende struktur og bebyggelse i området.

c) Utomhusanlegg og elementer som brygger, terrasseringer, trapper, gjerder, stenstolper, stengarder, stenkjellere, gamle frukttrær, karaktertrær, med videre skal beholdes i landskapet. Nye utomhusanlegg skal i utforming og materialbruk tilpasses terrenget og harmonere med stedets karakter. Skjøtsel og utbedring skal skje ved bruk av tradisjonelle materialer og teknikker.

d) Gamle ferdselsårer som for eksempel stenhoggerveier, kjerreveier og smug bør bevares med dagens bredde og ikke asfalteres. Gamle veier utgjør en viktig del av Hvaler-landskapet og bør ikke utvides eller rettes ut. Store sammenhengende parkeringsflater bør ikke tillates.

e) Brygger i Herfølrenna, Lauer og Gravningssund bør utformes som tradisjonelle stolpebrygger eller steinbrygger av hensyn til verneverdiene i områdene.

f) Eksisterende sjøbodmiljø skal søkes bevart ved utbygging av småbåtanlegg i Papperhavn (Vesterøy) og Rød (Asmaløy).

§ 3.4 Hensynssone landskap (jf. PBL § 11-8 c)

i.) Det bør stimuleres til skjøtsel av landbruksarealene for å hindre gjengroing. De fulldyrkede arealene til åker, eng og beite bør holdes i hevd, ved tradisjonell drift. Dette er viktig for å beholde det småskala, varierte landskapet, med åpne landskapsrom, som særpreger enkelte deler av dette landskapet. Beiter, hagemark, kantsoner og strandenger bør beites, slås og skjøttes på en slik måte at landskapet og det biologiske mangfoldet opprettholdes.

ii.) Naturtyper i utmark må ikke erstattes av ensartede gressplener eller «parkifisering».

iii.) For fritidsboliger beliggende i hensynssonen tillates maksimalt 3,5 m gesimshøyde og 4,5 m mønehøyde. For bygninger med pulttak og flate tak skal gesimshøyde ikke overstige 4,0 m. Høyden måles fra gjennomsnittlig naturlig eksisterende terreng.

iv.) For å tillate riving/nybygg eller utvidelse av eksisterende bruksareal eller høyde for fritidsbolig kreves at bebyggelsen samles i én bygning. Det betyr at evt uthus skal være revet før tilbygg/nybygg tas i bruk. Unntatt fra dette er eksisterende anneks/uthus som omfattes av § 4.17.2 b).

v.) For bebyggelsen i hensynssonen gjelder ellers samme retningslinjene som for hensynssone kulturmiljø.

Stenindustrien

Fra siste halvdel av 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet ble det på Hvaler, gjennom stenhoggervirksomhet, gjort uttak av granitt. Hvaler etablerte seg på denne tiden som en av de viktigste stedene for denne typen virksomhet i Østfold og Norge, nest etter Halden og områdene rundt Iddefjorden.

Den eneste industrihistoriske epoken i Hvalers historie startet i bruddet på Urdal på midten av 1880-tallet og varte helt fram til slutten av 1960-tallet. Den siste stenhoggeren (Otto Frantzen) takket av så sent som tidlig i 1980. I storhetstiden fram til utbruddet av 1. verdenskrig jobbet det i perioder godt over 300 mann i stenindustrien på plasser som Skjelsbu på Vesterøy, Dypedal og Sand på Spjærøy og på Rødshue på Kirkøy.

Det var i Sverige fagkunnskapen først ble bygd opp, før utvinningen i Norge og Iddefjorden i 1865 startet. Det var telemarkingen Ole Berntsen som kjøpte en gård i Idd dette årstallet og startet med stenproduksjon. Han begynte å produsere gatesten som ble fraktet til Oslo og Halden (Hjardar 2005: 11).

Viktige forutsetninger for at stenindustrien fikk grobunn i Østfold og Bohuslän var brannen i Hamburg i 1842, samt gode transportforbindelser mellom de to landene gjennom jernbaneutbyggingen i samme århundre. Gjenoppbyggingen av Hamburg etter bybrannen, skapte behov for bygningsmateriale. Uttak av granitt utviklet seg med dette til å bli en stor eksportindustri (Sandstrøm 2010: 29).

Ikke minst fantes det gode havneforhold langs Bohuslänkysten, på Hvalerøyene og i Fredrikstadområdet. Tilgangen til sten nærme utskipningsstedene gjorde at det var ekstra gunstig å drive industri. I disse kystområdene fantes det opptil flere dype naturlige havner som gjorde det enklere å frakte stenen i store båter (Sandstrøm 2010: 30).

I Østfold foregikk det meste av utvinningen i Idd, Hvaler, Torsnes, Kråkerøy, Borge, Tune, Onsøy, Råde, Rolvsøy og i Skjeberg.

Granitten

Granitten er den vanligste forekomsten av bergarten på jorda, og regnes for å være omtrent 800 millioner år gammel. Bergarten er svært vanlig i Norge og Sverige Den granitten man finner på Hvaler tilhører det «Bohuslänske granittområdet», som danner en smal stripe fra kysten av Lysekil i Sverige til Vannsjø i Østfold. Granittfeltet har en total lengde på 130 kilometer, samt en bredde på 10 til 12 kilometer (Danielsson og Norheim 2003: 89).

Granitten består av flere typer mineraler, men de vanligste er kvarts (30 %), feltspat (60 %) og biotitt (glimmer, ca. 5 %) (Danielsson og Norheim 2003: 90). Så mye som 75 % av landarealet på Hvaler består av sten. Granitten på Hvaler kjennetegnes ved at den er mer grovkornet enn for eksempel den man finner i Halden og Iddefjorden. Det at den granitten er mer grovkornet gjør at man kan ta ut store blokker, hvilket egner seg godt som byggemateriale. Granittens særegne egenskap er at den kan deles i tre retninger, horisontalt og to ganger vertikalt.

Det var hovedsakelig gatesten og kantsten som ble hogd. Dernest bygningssten, finsten, råblokker og kai- og dokksten (Danielsson og Norheim 2003: 97). Det var ikke uvanlig av stenhoggerne spesialiserte seg på stentype, og dette gjenspeilet seg i lønn og tariffavtaler til de enkelte spesialiseringsfeltene (Ibid: 97).

Stenbruddene

Det fantes to typer stenbrudd: storbrudd og småbrudd (Danielsson og Norheim 2003: 102). Forskjellen på disse var omfanget av uttak og hvordan de var organisert. Mens stenhoggeren i de mindre stenbruddene tok imot bestillinger og arbeidet alene, eller i mindre grupper, var organiseringen av de store bruddene organisert av et lokalt stenfirma (Ibid: 102). Det var ikke uvanlig av man i de største bruddene fant transportbaner for granitten, smier, hoggeskur og tilsvarende installasjoner. I disse bruddene var man avhengig av at det gikk an å drive bruddet i dybden, samt av gode transportsystemer ut av bruddene. I disse storbruddene ble det bygget all slags sten, alt fra blokksten finsten og monumenter til kantsten til gatesten (Ibid: 103). På Hvalerøyene er Sandområdet, Rødshue og Linddalen gode eksempler på storbrudd.

«Halden Stenhuggeri» var det første firmaet som startet utvinning av granitt på Hvaler. Det etablerte seg på Kirkøy i 1883. Flere stenfirmaer dukket fortløpende opp, frem til det siste firmaet la ned driften så sent som i 1972. Da hadde over 50 bolag drevet virksomhet på Hvaler. På Hvaler endte stenproduksjonen for godt i 1980.

Stenhoggeren

Arbeidsutvandring fra Sverige kjennetegner stenindustrien. I Sverige opplevde man stor befolkningsvekst og det ble en overflod av arbeidere. Stenhoggerne var menn. Kvinnene forble hjemme med alt hva det innebar av arbeid. Mange av stenhoggerne i Østfold og på Hvaler var opprinnelig fra Bohuslän.

Stenhoggeryrket var fordelt på hvilken type stenprodukter som ble hugget. Yrket var inndelt i gate- og kantstenshogger, fin- og storstenhogger og monumenthogger, som hver for seg stilte spesielle krav til den enkelte når det gjaldt teknikk, håndlag og kunnskap. Finstenhoggeren hogde sten til bygninger, mens storstenshoggeren hogde sten til kai og dokkanlegg. Monumenthoggeren hogde statuer, monumenter og tilsvarende utsmykninger. Det å være monumenthogger var mest anerkjent (Danielsson og Norheim 2003: 132).

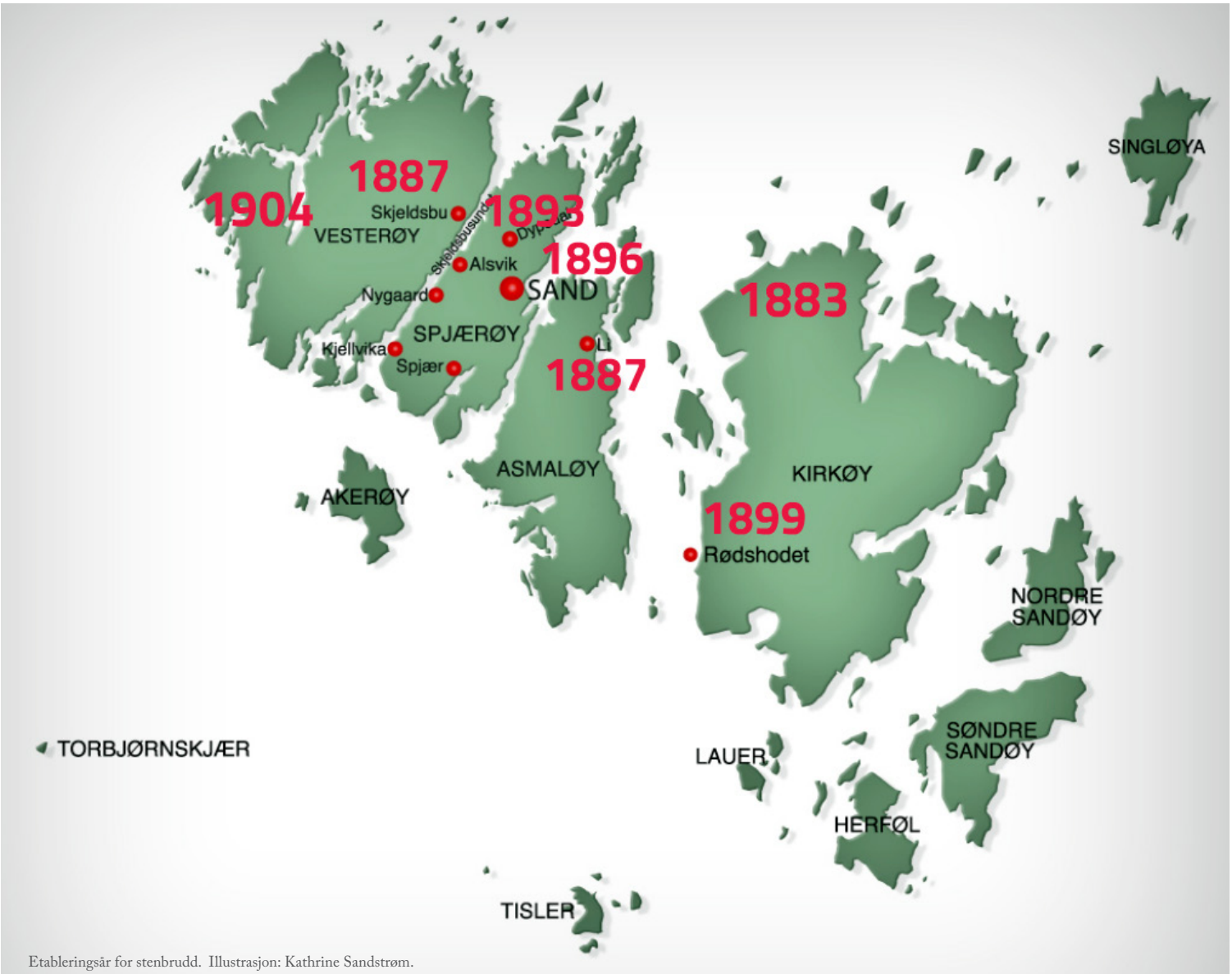

Etableringsår for stenbrudd. Illustrasjon: Kathrine Sandstrøm.

Stenhoggeren var avhengig av sitt redskap, og de vanligste redskapene i bruddene var (Danielsson og Norheim 2003: 106-108):

- Slegge, brukt til å slå skytehull
- Spett, brukt for å manøvrere stenblokker
- Feisel, brukt til å slå på skyteborene
- Bor av varierende størrelse og dimensjon
- Meisel, ble brukt til finsten og monumenter
- Hammer, det fantes utallige typer hammere, alt ettersom til hvilket bruk. Deriblant gatestenhammer, pusshammer, setthammer, kanthammer og brennhammer.
- Hakker
- Kiler

Klesstilen var sparsommelig og preget av det værharde yrket. Stenhoggerne jobbet ute hele året, uansett vær. Klærne ble godt brukt, helt til de var utslitt og stenhoggerkvinnene allerede hadde fikset på de opptil flere ganger. De fleste stenhoggere bar hodeplagg, som varierte fra vanlige hatter, stråhatter, møsser og sixpence. På overkroppen bar de enten dobbeltspent storvest eller busserull. Det var ikke uvanlig å se de ikledd dressbukser, men det var aldri snakk om noen findress (Danielsson og Norheim 2003: 130-142).

Det at stenhoggerne var mobile gjør det vanskelig å gi et konkret tall på antall. Men det man vet er at det på 1800-tallet kom 2800 personer til Hvaler. I 1900 telte antall personer på Hvaler som var født i Sverige totalt 549. De fleste av disse kom fra Bohuslän (Hjardar 2005: 18).

Stenhoggere. Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Andre arbeidere i bruddene

I tillegg til stenhoggere, fantes det andre som arbeidet i bruddene og i stenindustrien. Det fantes smeder, stenkjørere, dagsarbeidere (såkalte «brøtere») og kilere. Ikke minst fantes det kontorpersonale, formenn og direktører (Sandstrøm 2010: 32 og Danielsson og Norheim 2003: 124). Det var ikke et sjeldent syn å se gutter så langt ned som i 8-9 årsalderen på jobb i bruddene. Kilegutter ble disse kalt.

Smeden spilte en viktig rolle. Man var helt avhengig av en smed for at driften av stenbruddene skulle gå rundt. Uten godt og vedlikeholdt redskap ville stenhoggerne jobbe mindre effektivt og ikke minst risikere å slite seg ut. I dag finnes det rester fra smier, blant annet «Nordgårdssmia» på Dypedal, Skjelsbu og i Kuvauen.

Hester til bruk for transportering av sten var også svært viktig for industrien. Hestetransporten gjorde det mulig å frakte sten fra stenbruddet ut til de forskjellige utskipingsstedene. De som fraktet sten ved hjelp av hest var ofte grunneieren, bonden. Hesten var av typen «bondehest», slitesterke og gode å ha ved frakting av tunge last (Danielsson og Norheim 2003: 130). Fortsatt i dag kan man se spor fra denne transporttypen. Blant annet på Rødshue, hvor man ser hestetrapper i fjellet, slik bildet til høyre viser.

Spor etter bruk av hest som transportmiddel, Rødshue, Kirkøy. Foto: Anette Hansen.

Stenhoggerkvinnen

Historien til stenhoggerkvinnene har blitt viet liten oppmerksomhet. Selv om det nesten ikke fantes kvinner som jobbet i stenindustrien, var industrien likevel avhengig av de. Kvinnene sørget for å få endene til å møtes og hadde ansvaret for hus, hjem og ikke minst barna. De sydde, vasket, lappet klær, strikket og lagde mat (Danielsson og Norheim 2003: 149).

Eksporten

Stenindustrien var eksportbasert. De viktigste markedene var Storbritannia, Nederland, Belgia og Tyskland, men granitt fra Hvaler finnes også i andre deler av verden, som for eksempel i Sør-Afrika og Buenos Aires. Steinen ble primært brukt til å bygge havneanlegg og gater (Schmedling 1987: 28). Av det som ble eksportert av sten til utlandet, kom så mye som 90% fra Østfold. Fylket var med andre ord et viktig sted for denne typen industri.

En viktig forutsetning for at Hvaler fikk en sentral posisjon innen stenindustrien var at utskipingen var lett på Hvaler. Det fantes flere naturlige havner. På de stedene det ikke fantes naturlige oppankringer, tok man i bruk prammer som fraktet sten fra utskipingsstedet til fraktskipene.

Stenindustriens gullalder strakk seg fra tiåret før århundreskiftet og frem til krigsutbruddet i 1914. I perioden 1910-1914 var konjunkturene spesielt gode. Det toppet seg i årene 1913-14. Bare fra Norge ble det i 1913 eksportert 230 000 tonn granitt (Danielsson og Norheim 2003: 25). Under 1. verdenskrig falt konjunkturene kraftig. Bestillinger fra utlandet stoppet og man situasjonen ble drastisk forverret. I løpet av 1920-årene tar industrien og eksporten seg opp igjen, men industrien ble på nytt møtt med motbør i 1930-årene. Selv om produksjonen tok seg noe opp etter 2. verdenskrig, skulle ikke stenindustrien bli den samme igjen som i sin gullalder. Granitten ble utkonkurrert av nye produkter, som asfalt og betong (Ibid: 25).

Stenhoggerbrakker

En stenhoggerbrakke var rett og slett en leid bolig der stenhoggerne bodde med sine familier. Boligene - «brakkene» - ble som oftest satt opp ved hjelp av midler fra redere (Hjardar 2005: 204). Stenhoggerne var at de bodde tettere enn den øvrige befolkningen på Hvaler. Det var ikke uvanlig med tre til fem leiligheter per stenhoggerbrakke, hvis ikke flere. I dag finnes det fortsatt stenhoggerbrakker.

På Spjærøy var stenhoggermiljøet sterkt tilstede. Bosetningsmønsteret til stenhoggerne fulgte plasseringen av stenbruddene. På Spjærøy var derfor stenhoggerbosetningen lokalisert på nordre del av øya, rett og slett fordi det var der bruddene lå. Søndre del av øya var bebodd av de som drev med tradisjonell næring, kombinasjonen av jordbruk og fiske. Det var på denne delen av Spjærøy man hadde størst tilgang til dyrkbar jord og gode havnemuligheter (Sandstrøm 2010: 42). Spesielt på Sand var det stor konsentrasjon av stenhoggere. Triangelet Sand/Basto – Dypedal – Folkets hus vitner om dette. Her fantes det et eget lite samfunn. Samfunnet hadde høy bestand av utenlandske beboere, og var i så måte ikke ulikt hva man forbinder med kolonier eller gettoer. Sandområdet fikk tilnavnet «Lille Sverige», «Lille Sovjet», «Snusbyen» og «Busserullbyen». En konsentrert bosetning, samt det faktum at man av de som kom hadde felles geografisk opphav i Sverige, må har forsterket samholdet (Sandstrøm 2010: 42-43). Når stenhoggerne ikke var på jobb i bruddene, samlet de seg til kortspill eller tok en trall på trekkspillet, med snusboksen i en armlengdes rekkevidde (Schmedling 1987: 28).

På Sand ble det tilsammen bygget tre stenhoggerbrakker: «Ytrebrakka», «Indrebrakka» og «Skaurbrakka» (Hjardar 2005: 207). I dag er det kun en brakke, «Indrebrakka», som fortsatt står, de to andre har gått tapt i brann (Schmedling 1987: 70). Stenhoggerbrakken «Flinkeløkka» er en annen brakke som ble reist på Spjærøy, nærmere bestemt langs Dypedalsveien på veien ned mot Dypedal. På begynnelsen av 1900-tallet huset brakken i en periode så mange som 22 personer, fordelt på 4 leiligheter (Hjardar 2005: 205).

På Skjelsbu på Vesterøy stod det i sin tid tre brakker, «Nerdrumgården» samt to andre brakker. «Nerdrumgården» huset til sammen seks leiligheter. Boligen ble revet i 1948.

I tillegg skal «Klippen» ha stått plassert ved Skjelsbu brygge og ha huset tre familier (Hjardar 2005: 205). I dag står «Klippen» plassert nokså skjult i svingen langs Fastlandsveien mellom Skjelsbutoppen og Bratte bakke, hvor bygningen ble brukt som forsamlingshus.

På Kirkøy, hvor det ble gjort uttak av granitt i stort monn på Rødshue, ble det reist tre arbeidsbrakker i Ørekorken mellom 1900 – 1915. I dag står det igjen to av disse, men det er kun den ene som står i sin autentiske form (Schmedling 1987: 86).

En av de siste gjenværende stenhoggerbrakkene. Foto: Kathrine Sandstrøm.

Tre av de siste gjenværende stenhoggerbrakkene. Foto: Kathrine Sandstrøm.

Politikk og Folkets Hus-bevegelse

Stenhoggerne var politisk aktive. De lot seg fascinere av arbeiderbevegelsens ideologi og engasjerte seg i kampsaker (Danielsson og Norheim 2003: 157). Den radikale politiske retningen «syndikalisme» synes å ha hatt stor tilslutning blant stenhoggerne. Syndikalismen oppstod i Frankrike på slutten av 1800-tallet og begrepet stammer opprinnelig fra det franske ordet «syndikat», som henviser til en sammenslutning som har et økonomisk mål. Syndikalistene kjennetegnes ved at de er opptatt av aksjoner utenom det tradisjonelle parlamentariske systemet (Store Norske Leksikon: snl.no). Deres ideologi var tuftete på en blanding av militant, revolusjonær og faglig kamp (Danielsson og Norheim 2003: 160). Spesielt blant ungsosialistene fikk syndikalismen fotfeste.

Stenhoggerne var radikale i motsetning til den øvrige kystbefolkningen. Stenhoggerne omgikk sjeldent den øvrige befolkningen. I så måte kan man si at det fantes et klasseskille i Hvalersamfunnet på denne tiden. Rent partipolitisk var stenhoggerne venstreorientert. Da det norske Arbeiderparti ble opprettet i 1887, var flere at partiets medlemmer stenhoggere. På Hvaler var det nettopp stenhoggerne som stiftet Hvaler Arbeiderparti. Dette skjedde i 1906 (Hjardar 2005: 19).

Folkets hus på Spjærøy, også omtalt som «sosialistenes kirke», ble et samlingssted for stenhoggerne på Hvaler. Bygningen som ble reist i 1898 ble flittig brukt forsamlingslokale, fest og organisasjonsarbeid. Folkets hus på Hvaler er det Folkets hus som har vært lengst i drift i Norge. Fortsatt i dag er det aktivitet i huset (Danielsson og Norheim 2003: 180).

Da fantes også ett annet Folkets Hus på Hvaler i denne perioden. På folkemunne ble bygningen kalt «Furuly» og stod plassert ved dagens Hvaler Resort på Kirkøy. Bygget ble solgt i 1997 og senere revet til fordel for nevnte resort (Hjardar 2011: 52).

Stenhoggerne var tidlig ute med å organisere seg, til tross for en viss skeptisisme til å begynne med når ideen om organisering ble brakt opp av… Primærårsaken for at fagbevegelsen fikk så stor betydning i stenhoggermiljøene var for å få bedret lønns- og arbeidsforhold. «Hvaler Stenhoggerforening» ble stiftet i 1894, etterfulgt av «Spjærøy Stenhuggerforening» året etter, i 1895. Syv år senere, i 1902, var Hvalers første 1. mai-tog et faktum (Schmedling 1987: 29 og Danielsson og Norheim 2003: 170).

Folkets hus, Spjærøy. Foto: Anette Hansen.

Synlige spor fra stenindustrien

Det kan ikke være tvil om hvilken betydning stenindustrien har hatt for Hvalersamfunnet, økonomisk og landskapsmessing. Enten man er klar over det eller ikke, kan man ved å lese dagens Hvalerlandskap fortsatt se synlige, fysiske spor fra stenhoggertiden. Disse sporene har i stor grad bidratt til å forme landskapet og sette sitt særpreg på øysamfunnet.

Brimnes, Kirkøy. Foto: Anette Hansen

Spjærøy kirke. Foto: Kathrine Sandstrøm.

Stenhus, Skjærhalden.Foto: Kathrine Sandstrøm.

Spor av stenhuggervirksomhet, Rødshue, Kirkøy. Foto: Anette Hansen.

Som bildet fra Rødshue viser finnes det fortsatt spor etter skinner som ble brukt for utskiping av sten fra området, samt spor fra bruk av hestetransport. I 1915 jobbet det 30 stenhoggere i dette området (Schmedling 1987: 86).

TILTAK FOR BEVARING

Ved å ha gjort et dykk i historien om stenhoggerne har Hvaler kommune opparbeidet seg et bedre beslutningsgrunnlag for å bestemme hvilke områder og bygninger som må søkes bevart.

Følgende områder foreslås inntatt som hensynssone for bevaring av kulturmiljø i Kommuneplanens arealdel 2017 – 2029:

- Rødshue, Kirkøy
- Lindalen, Spjærøy

I tillegg er det foreslått innatt følgende planbestemmelse til kommuneplanens arealdel:

«Elementer som vitner om stenhoggervirksomhet skal ikke fjernes, flyttes eller på annen måte forringes. Det tillates ikke oppført bygninger eller anlegg i de eldre stenbruddene som kan ødelegges stedets karakter.»

Hytte- og fritidskommunen Hvaler

Med økende ferie og fritid begynte Hvaler å bli et attraktivt feriemål for den voksende bybefolkningen fra og med cirka 1900. Øyene og sjøen tiltrakk seg nye befolkningsgrupper, med et annet mål enn arbeid til livets opphold. Hoteller, pensjonat og ikke minst hytter ble bygget i stadig større antall og satte sitt preg på landskap og lokalsamfunn og bidrar til dagens varierte kulturlandskap (Jensen 2016).

Fritidskulturen er fortsatt en viktig del av kulturhistorien på Hvaler, og er nok hva mange forbinder med kommunen i dag. Grunnet økt standard har man i de senere årene sett at hyttene nå også brukes i andre ferier enn sommerferien, slik det tradisjonelt har vært tidligere. Hyttene ligger spredt fordelt på Hvalerøyene, men det er spesielt på Vesterøy og de omkringliggende småøyene hyttebyggingen har vært størst.

Hovedtyngden av hyttene stammer fra den eksplosive veksten i 1950- og 1960 årene. Men de første hyttene ble bygget allerede så tidlig som på slutten av 1800-tallet, på den tiden tilgangen på en hytte, eller ferie for den saks skyld, var en fjern drøm for flertallet av befolkningen (Løkkevik et. al. 1998: 9).

I arbeidet med denne kulturminneplanen har det vært utfordrende å finne ut hvordan man skal kunne verne om hyttene, og hvorvidt man overhodet skal gjøre dette. Hvaler kommune har lenge vært et ferieparadis, og konklusjonen har derfor vært at kommunen ønsker å vise denne utviklingen, samtidig som det gis føringer på hvordan denne typen bygningsmasse bør forvaltes fremover. I kjølvannet av dette har en rekke spørsmål og avklaringsbehov dukket opp: er hytter å anse som kulturminner? Hva kan man legge vekt på ved en utvelgelse? Skal man gjøre en utvelgelse? Hvilke grep vil bidra til å bevare, og hvordan lager man gode rutiner for byggesaksrådgivning, gode bestemmelser og retningslinjer?

Kulturminner er som kjent menneskestyrt, og blir til i det mennesker eller et samfunn ilegger de verdi. I og med at hytteutbyggingen på Hvaler utgjør en såpass stor del av kommunens utviklingshistorie, vil alt annet enn å vurdere denne utviklingen som en sentral del av kulturarven virke unaturlig. Når det kommer til hva man skal legge vekt på ved utvelgelse, har kommunen fokusert på følgende epoker, etter råd fra fylkeskonservatoren i Østfold, samt med henblikk til tilgjengelig litteratur:

De første sommergjestene – borgerskapets ferievillaer og sommerpensjonat (1860–1920)

De aller første sommergjestene kom trolig til Hvaler i 1860-årene. De som kom da var først og fremst godt bemidlede haldensere som fant ro, hvile og sol i skjærgården. De var skipsredere, direktører og andre høytstående folk. Spesielt Nordre og Søndre Sandøy var populære sommeroppholdssteder for disse, trolig grunnet gode kommunikasjonsforbindelser mellom Gravningssund og Halden (Jensen 1993: 403). Fredrikstadborgerskapet oppholdt seg i denne perioden først og fremst i Onsøy, Kråkerøy, Torsnes og Skjeberg og hadde ennå til gjengjeld å innta Hvalerøyene (Schmedling 1987: 39).

Etterhvert tiltok strømmen av sommergjester, også fra hovedstaden, og flere pensjonater og hoteller ble oppført i Skjærhaldenområdet, deriblant: Skogen pensjonat, Andersens hotell, Iversens hotell, senere omtalt som Skjærhalden badehotell og Skjærgårdshotellet. På Søndre Sandøy fantes Bjørnevalls pensjonat, også kalt Venneren Sommerpensjonat, Bakkevik Sommerpensjonat og Gravningssund Sommerpensjonat. I tillegg bygges det et par mindre pensjonater på Vesterøy og et ved Sand på Spjærøy. I tillegg så fastboende raskt muligheter for inntekt gjennom utleie av rom på loftet, i sjøboden eller i annekset. Dette benyttet sommergjestene seg av.

Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Forutsetningen for den økte tilstrømmingen av sommergjester, eller «badegjester» som de ble kalt, var anledningen til å ta ferie, solid økonomi og gode kommunikasjonsveier (Løkkevik et. al 1998: 10). I 1878 startet rutebåten «Turist» opp sin rute mellom Bølingshavn og Tjellholmen, samt mellom Fredrikstad og Kirkøy, i 1882 ble båten «Parat» satt i rute, og året etter, i 1883, ble «Olava» satt i rute mellom Gravningssund og Halden (Schmedling 1987: 39 og Løkkevik et. al. 1998: 15). Overklassens forkjærlighet for egne landsteder på Hvaler må også sees i sammenheng med en generell økt interesse for naturen og det sunne liv. Spesielt var det å foretrekke blant borgerskapet at landstedene lå plassert i umiddelbar nærhet til byen. I sommerhalvåret reiste familiene av byen og dens usunne klima, som først og fremst skyldtes dårlig sanitærforhold og forsøpling (Drange et. al 1996: 38).

Ferievillaene som ble oppført i denne perioden har det til felles at de ble bygget for borgerskapet. Villaene er generelt større enn hyttene som senere er blitt bygget på Hvaler, og i de fleste tilfeller er de også rikeligere dekorert.

På Kirkøy averteres det i 1882 etter «vakre villatomter» og i samme periode bygger oberstløytnant Lars Christian Dahll fra Halden en villa på Nordre Sandøy (Jensen 1993: 403). Villaen går i dag under navnet Dahllsberg og er oppført i dragestil i 1878, en for øvrig sjelden stilart på Hvalerøyene. Oberstløytnant Dahllsberg importerte i tillegg frukttrær fra utlandet, beplantet eiendommen med valnøtter, kastanjer og ikke minst en større bøkeskog på strandeiendommen sin (Løkkevik et. al. 1998: 23). Til sammen har det vært dyrket så mange som 37 ulike frukttyper på eiendommen. Annas Lund er en bøkeskog på 2-3 mål som tilhører Dahllsberg, som bidrar til å gi stedet karakter (Schmedling 1987: 59).

Ankerhytta Sjølyst, bygd 1886, Søndre Sandøy. Foto: Lars Ole Klavestad.

Andre feriesteder som må trekkes frem er villaen til nok en Haldenser: Christian August Anker, også den i Gravningssund, men oppført på motsatt side – på Søndre Sandøy. Villaen går under kallenavnet «Sjølyst» og ble bygget i 1886. Villaen på Dybvad, også på Søndre Sandøy, er en annen villa som kan trekkes frem. På Vesterøy finner man blant annet «Skansen», en flott villa i drageinspirert stil, bygget i 1912.

Dahllsberghytta, bygd 1878, Nordre Sandøy. Foto: Lars Ole Klavestad.

Gilbergodden. Foto: Lars Ole Klavestad

Sommerpensjonat i Gravningssund. Foto: Anette Hansen.

Skansen-hytta, Vesterøy. Foto: Anette Hansen.

Vekting og verdisetting

Hvis man skal vekte og verdisette denne første epoken med ferieturister etter Riksantikvarens 11 kriterier for verneverdighet, må det være delverdiene alder og pedagogisk verdi, samt representativitetsjeldenhet som gjør seg særlig aktuelle. De eldste villaene og de gjenværende pensjonatene (i dag ferieteder) forteller Hvalers historie om hvordan ferieeventyret startet og vurderes således til å inneha høy grad av verneverdi.

Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Middelklassens første sommerhytter-, telt- og snekkeidyll (1910-1940)

Forløperne til den eksplosive veksten i antall hytter som fant sted mellom 1940- og 1960-tallet var teltturistene og båtfolket. I helgene dro teltturistene ut til sine faste øyer og plasser, og båtfolket tøffet utover i snekkene sine, med mål for øyet å sikre seg en god plass, hvor de de kunne tilbringe helgene i skjærgården. «Fredagshølet» på østre Hvaler var et foretrukket samlingssted for mange. Telterne og snekkeentusiastene kom først og fremst fra de nærliggende byene Sarpsborg, Halden og Fredrikstad.

Frem mot andre verdenskrig ble det bygget et mindre antall hytter på Hvaler. Da freden kom i 1945 talte antallet hytter i kommunen til sammen cirka 400 (Svendsen 2005: 193). Til forskjell fra de første sommergjestene – pionerne – var dette hytter som ble bygget av middelklassen. De gjorde avtaler med grunneierne, og bygget blant annet ved Skjelsbusundet, på Siljeholmen, i Papperhavnområdet og rundt Skjærhalden. Flere av hyttene ble også bygget nettopp av teltturistene og båtfolket. De hadde forelsket seg i stedet og fant det forlokkende å bygge seg mer permanente plasser.

Telting i «Fredagshølet» på Vesterøy i 1930-årene. Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

De første hyttene

Noen av de første hyttene som ble bygget på Hvaler, og som ikke var borgerskapets sine, finner man ved Kvernskauv på Kirkøy. Her står det oppført fire-fem hytter som fortsatt er autentiske i sin form, og som ligger med kort avstand til hverandre. Disse skiller seg ikke både ut i alder til de hyttene som senere skulle bli bygget, men også rent arkitektonisk. De oppleves mer gjennomførte i sin utførelse, og kan kjennes igjen på deres spisse tak, deres smale bygningskropp – gjerne satt sammen av to volumer – , liggende panel og med innglassede oppholdsrom i front.

Foto: Hvaler kommune.

Foto: Hvaler kommune.

Foto: Hvaler kommune.

Foto: Hvaler kommune.

«Kråkerøyhyttene»

Hyttene, som kalles «Kråkerøyhytter», kjennetegnes ved at de er små i størrelsen, har spisst tak og gjerne med bygget glassveranda i front. Hyttene har kvadratisk hovedkropp og smårutete vinduer. I tillegg er det ikke uvanlig at de er bygget med et lite loft, med loftsvindu i en sidegavlene. Hyttene var malt i mørke toner, som rød, grønn og sort. Hyttene har fått sitt kallenavn av den enkle forklaring av at det ble bygget flere tilsvarende hytter på søndre Kråkerøy i Fredrikstad kommune. Kråkerøyhyttene er særegen i sin arkitektur, det finnes få autentiske hytter igjen, og de som finnes vurderes derfor til å ha høy grad av verneverdi.

Foto: Anette Hansen.

Foto: Anette Hansen.

Foto: Anette Hansen.

Foto: Anette Hansen.

Foto: Lars Ole Klavestad.

Vekting og verdisetting

Hvis man skal vekte og verdisette denne epoken etter Riksantikvarens 11 kriterier for verneverdighet må det være delverdiene historisk kildeverdi (særegen arkitektur), representativitet-sjeldenhet (representasjon som er i ferd med å forsvinne), samt pedagogisk verdi og aldersverdi som gjør seg særlig aktuelle. De eldste alminnelige hyttene og de særegne «Kråkerøyhyttene» gir kunnskap om hvordan Hvaler som ferieparadis endret seg fra å være et paradis kun for de godt bemidlede, til også å væte et paradis for flere. Disse bygningene vurderes således til å inneha høy verneverdi. Kråkerøyhyttene er dessuten særegne i sin arkitektur og det faktum at det finnes få autentiske hytter igjen av disse gjør at deres verneverdi må forvaltes på en hensynsfull måte.

Institusjonenes- og fabrikkenes leirsteder og ferieanlegg (1920-1960)

For også å bøte på arbeiderklassens behov for badeliv og frisk luft, ble det tidlig etablert flere leirsteder og ferieanlegg. Fagforeninger og klubber, primært fra Østfold, bygde opp kollektive feriesteder både før og etter krigen, men hovedutbyggingen foregikk i tiårene etter andre verdenskrig. Utbyggingen tok til ved hjelp av god dugnadsånd (Svendsen 2010: 192).

Først ute var Samorganisasjonen av Fredrikstad Arbeiderparti, som i 1919 kjøpte Myrvoll på Spjærøy. I 1954 kjøpte De-Nofa-Lilleborg fagforening Solvik på Urdal, Kirkøy. Fagforeningen kjøpte stedet av Borge Sanitetsforening som etter 20 år med drift, ikke lenger hadde økonomisk grunnlag for fortsette. I 1954 engasjerte De-Nofa arkitekten Aksel Fronth som tegnet forslag til utforming av små frittliggende hytter foreningen kunne tilby som utleie for sine medlemmer. Totalt ble det bygget 14 hytter (Løkkevik et. al 1998: 39-40). I dag er de fleste av disse hyttene solgt på det private marked, men ivaretagelsen av det kollektive preget som kjennetegner de er regulert gjennom en nylig vedtatt reguleringsplan for området.

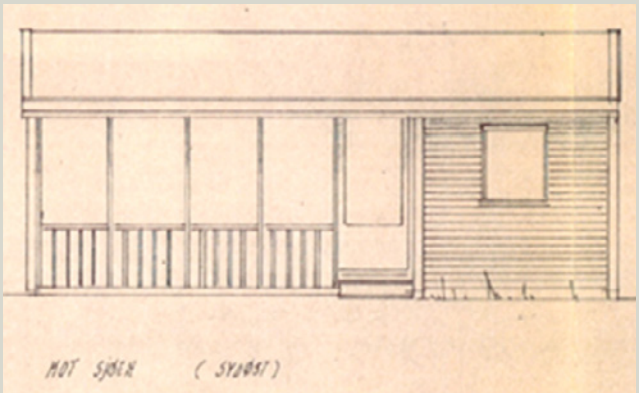

Hytte på Solvik. Foto: Krogsveen.

Etter Myrvoll og Solvik fulgte steder som: Seilø på Seiløy vest for Papper, eid av Greaker Cellulosefabrik. Etablert i 1954, og har til sammen 13 utleiehytter til sine medlemmer, hvorav den første ble bygget som er ferdighytte i 1955.

Makø nordvest på Nordre Sandøy, eid av Halden kommune, i dag sommerkafe- og overnattingssted, men tidligere brukt til feriekoloni for kommunens barn og unge. På motsatt side av Makøsundet, på Brattholmen, finner man for øvrig et feriested som er driftet og brukt av Halden båtforening.

Hollungen på Nordre Sandøy ble benyttet av barn og unge i Glemmen kommune, men er i dag tatt i bruk som privat feriested.

Solhjem, på Pulservik nordvest på Kirkøy. Feriestedet, som består av et hovedhus og flere frittliggende hytter, ble kjøpt av Lokomotivstallbetjentenes forening i 1947.

Hytte på Seilø. Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Solhell ved Pulservik. Foto: Anette Hansen.

Utengen, nord på Kirkøy, ble kjøpt og brukt som feriested av Aker Brannkorps i 1946.

Av andre fagforeninger som bruker Hvaler som feriested er det verdt å nevne Østfold Tollerforening og fyrvokterne, som har tilhold i henholdsvis de nedlagte tollstasjonene på Herføl og Gravningssund (nylig fredet), og på Homlungen fyr, som i dag disponeres av Kystverket og som også er omgjort til en kystledhytte i regi av Oslofjordens friluftsråd.

Parallelt ble fagforeningens utbygging ble det i tillegg bygget en rekke leirsteder av ulike kristne forbund, deriblant:

Sauvika på Vesterøy, som ble bygget og eid av Østfold ungdomsskolekrets fra og med 1926, men som senere skulle bli testamentert og overtatt av Vestre Østfold Indremisjon i 1944. Det var Sauvikas første sekretær L. Østbye som testamenterte stedet til indremisjonen. Fortsatt er stedet i hyppig bruk. Stedets første bygg ble revet til fordel for et nytt og større i 1997 (Løkkevik et. al 1998: 33)

Tjellholmen nordøst på Spjærøy, opprettet og bygget av Norges kristelige ungdomsforbund i løpet 1920-årene og ble åpnet i 1927. Tjellholmen eies og drives i dag av KFUK-KFUM (Kristelig Forening for Unge Kvinner og Kristelig Forening for Unge Menn).

Tredalen, Spjærøy, opprettet av Norges Speiderguttforbund i 1966, som senere skiftet navn til Norges Speiderforbund.

Vekting og verdisetting

Hvis man skal vekte og verdisette denne epoken etter Riksantikvarens 11 kriterier for verneverdighet er det delverdiene historisk kildeverdi som gjør seg særlig aktuell. Ferieanleggene og leirstedene forteller historien til de kollektive anleggene på Hvaler, ikke enkelt-hyttene sin historie. Ved endring av denne bygningsmassen er det nettopp det kollektive preget som må søkes bevart, slik det eksempelvis er gjort på Solvik.

Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Foto: Hvaler kommune.

Foto: Sauvika normisjon.

Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Foto: Østfold fylkes billedarkiv.

Arbeidernes enkle sommerhytter – masseutbyggingens æra (1940-1960)

Reisen til eller fra Hvaler var knyttet til havet, også de første tiårene etter andre verdenskrig. På et tidspunkt gikk det fire forskjellige rutebåter: «M/B Hvaler», «M/B Skjærhalden», «M/B Vesterø» og «M/B Akerø». «Hvaler» var ferga med den lengste ruten, den kom fra byen (Fredrikstad) og gikk rundt de Østre øyer. «Vesterø» gikk til Vesterøy og Spjærøy, mens «Akerø» gikk gjennom Løperen og på nordre og østre side av Kirkøy, med Koltorp brygge i Holtekilen som endestasjon (Svendsen 2010: 185). De sommergjestene som hadde hytte på de Østre øyer, foretrakk like gjerne Halden som utfartssted. Selskapet D/S A/S Svinesund trafikkerte rutene fra 1928 med «Olava» og «Svinesund», og fra 1961 med M/B «Sandø» (Svendsen 2010: 1986).

Etter 1959, etter omleggingen av transportsystemet, ble den første Hvalerfergen satt i rute. Den gikk fra Revholmen på Vesterøy til Tangen på Kråkerøy i Fredrikstad kommune, og kunne frakte biler (Svendsen 2010: 187).

Det er spesielt to utviklingstrekk som preger øysamfunnet Hvaler i perioden 1940 - 1960: fraflyttingen av fastboende og veksten i antallet hytter. Fraflyttingen startet allerede i tiårene før krigen, fra en topp i innbyggertallet i 1910. Da krigen var over viser folketellingen av 1946 at så mange som til sammen 3473 personer hadde fast bosted eller tilknytning til øyene. Utover på 1950- og 1960-tallet tiltar nedgangen, og i det året 1970 er tilbakelagt, finnes det kun 2247 personer med fast bosted i Hvaler (Henriksen 2015). Badehotellene og sommerpensjonatene som tidligere hadde hatt sin blomstringstid, opplevde også en betydelig reduksjon i antall gjestedøgn, og i løpet av 1950- og 1960-årene blir driften av disse lagt ned (Henriksen 2015). Det ble slutt på det å leie seg inn hos den lokale fisker eller bonde. Samtidig som de tidligere feriestedene legges ned og innbyggertallet daler, finner det sted en massiv vekst i hytteutbyggingen: masseturismens æra var blitt et faktum. De som tidligere innlosjerte seg

Det som skiller denne perioden med hyttebygging fra de foregående, er at Hvaler nå ble et feriested også for den alminnelige mann i gata. Arbeidere fra verftet, og tegl- og sagbruksindustrien bygger seg enkle hytter ved hjelp av restmaterialer fra nærliggende fabrikker. Utbyggingen må sees i sammenheng med ferieloven anno 1947, som ga de økt fritid. Loven ga arbeiderne rett til tre ukers ferie (Svendsen 2010: 189). I tillegg var det tilgang på tomter. Restriksjoner på hyttebygging fantes knapt. Hadde man avtale med en grunneier, var veien åpen for å bygge. Med snekke og leid pram taues det materialer til mang en enkel hytte ut til områdene spesielt nord på Hvaler. Nå er det i stor grad arbeiderklassefamilier fra nærliggende kommuner som Halden, Sarpsborg og Fredrikstad som bygger hytter, og særlig gjelder dette på den vestre delen (Henriksen 2016).

En annet moment som bidrar til den ekspansive hytteutbyggingen er omleggingen i jordbruket. Tradisjonelt hadde Hvaler hatt et ekstensivt jordbruk, det vil si at man hadde benyttet seg av alt som fantes av ressurser i landskapet, også utmarka. Men i det folketallet sank, og fraflyttingen tiltok, utspilte utmarka sin tidligere rolle (Svendsen 2010: 193). Den nye rollen skulle bli å fylle sommergjestenes behov for ferie og rekreasjon, og det var neppe å forakte for de blivende hytteeierne at utmarksområdene kunne tilby både slående utsikt, romslige tomter, svaberg og private sandstrender.

Hyttene som ble bygget i denne perioden kjennetegnes ved deres materialknapphet. De er enkle i sin form og i sin funksjon. Flere viser tydelig inspirasjon fra funksjonalismen, som fikk sitt arkitektoniske gjennombrudd her til lands på begynnelsen av 1930-tallet.

Foto: Lars Ole Klavestad.

Foto: Hvaler kommune..

Foto: Lars Ole Klavestad.

Foto: Anette Hansen

Vekting og verdisetting

Hvis man skal vekte og verdisette denne epoken etter Riksantikvarens 11 kriterier for verneverdighet må det være delverdiene identitetsverdi og representativitet-sjeldenhet som gjør seg særlig aktuelle.

Foto: Anette Hansen.

Ferdighytter og arkitekttegnede hytter (1960 – d.d.)

Masseutbyggingen fortsatte utover på 1960-tallet. Den ekspansive veksten i antallet hytter skapte riktignok bekymringer for kommuneadministrasjonen, som svarte med å innføre byggestopp. I 1972 trådte strandplanloven i kraft, i 1976 ble det mye omtalte byggeforbudet for nye hytter gjort gjeldende, da kommunen innførte en lokal vedtekt til datidens plan- og bygningslov, loven av 1965 og dens paragraf 82. Vedtekten innebar et generelt bygge- og deleforbud for nye hytter i hele kommunen, med krav om at det skulle lages egne generalplaner (Svendsen 2010: 207). En direkte konsekvens av byggeforbudet anno 1972 var at ubebygde hyttetomter ikke kunne bebygges. Unntatt fra forbudet var tomter som allerede var omfattet av godkjente disposisjonsplaner. Dette var planer som kommunen hadde stilt krav til i 1969, og som skulle vise en samlet plan for hvordan hyttefelt skulle utbygges. Totalt finnes det om lag 800 ubebygde hyttetomter på Hvaler idag. Retten til å bygge hytte, som ble gitt i form av de godkjente disposisjonsplanene nevnt over, ble videreført i Kommunens arealdel av 2011-2023. Disse områdene finnes blant annet på Holtefeltet på Kirkøy og på noen særskilt angitte steder på Søndre Sandøy.

Hytter som er nyoppførte etter at det generelle byggeforbudet trådte i kraft, er såkalte erstatningshytter. Disse hyttene er i større grad enn tidligere arkitekttegnede eller ferdigproduserte hytter. I økende grad av hyttetilværelsen gått fra å være en sommeraffære, til å bli helårsaffære. Hvorvidt denne utviklingen utelukkende er positivt er det sterke uenigheter om. Ut i fra et kulturminnevernsperspektiv er det klart at behovet for økt komfort til en viss grad truer Hvalers kulturarv. Ved eventuelle endringer må det stilles krav til at dette gjøres med respekt og med henblikk til fortiden, samtidig som det må gis rom for nytenkning.

Foto: Anette Hansen.

Foto: Anette Hansen

Foto: Knut Hjeltnes.

Foto: Lars Ole Klavestad.

TILTAK FOR BEVARING

Det er foreslått inntatt egne bestemmelser til kulturminner i *Kommuneplanens arealdel 2017 – 2029*, jf § 4.17, samt egne retningslinjer til hensynssone for bevaring av landskap og kulturmiljø, jf § 3.4 og 3.5. De eldste villaene, de kollektive anleggene til institusjonenes og fabrikkenes ferieanlegg, samt de første allmenne hyttene vurderes til å ha spesiell høy verneverdi.

Foto: Hvaler kommune..

5

Hvaler kommune
Kommunedelplan
for kulturminner
2017–2029

Andre kulturminner på Hvaler

Arkeologiske kulturminner

Arkeologiske kulturminner er fysiske spor etter mennesker som har levd i tidligere tider. Kunnskapen fra disse kildene kan gjøre oss i bedre stand til å forstå oss selv, vår samtid og andre mennesker og kulturarv. Bergkunst, som for eksempel helleristninger, er typiske arkeologiske fornminner. Østfold er det fylket i landet med flest helleristninger. Arkeologiske kulturminner finnes blant annet på Herføl, hvor kan oppleve de majestetiske bronsealderrøysene Herfølsåta og Langrøsset. Førstnevnte røys går for å være enestående i landet. Gravrøysene er plassert på åstoppene med utsikt mot sjøen slik skikken forlangte det.

Røsset. Foto: Susanne L. Johansen

Kirker, bedehus og kirkegårder

Foruten Spjærøy kirke og Hvaler kirke som allerede er nevnt tidligere i planen, finnes det en rekke bedehus på Hvaler som vitner om at Hvalerane har vært sterke i troen. Nevnes kan bedehuset på Hauge, Klippen i Langerobakken, Allerød, Betania (Skjærhalden), Menighetshuset (Botne), Søndre Sandøy (Øvre og Nedre Bedehuset).

Kirkegårder finner man ved de to nevnte kirkene, samt på Akerøya. Her finner man riktignok ikke en tradisjonell kirkegård organisert med gravstøtter, men en kirkegård som ligger tilnærmet usynlig på gressletta mot farvannet.

Spjærøy kirke. Foto: Kathrine Sandstrøm.

Offentlige bygninger

I Hvaler kommune finnes det bygninger som er bygget for og brukt av det offentlige. Disse bygningene er vitnesbyrd på hvordan lokalsamfunnene har utviklet seg. I Skjærhalden sentrum, som er øygruppas største tettsted og der hvor kommuneadministrasjonen ligger, finner man det gamle rådhuset - Herredshuset - , Kornmagasinet, som i dag huser politiet, Hvaler bibliotek og besøkssenteret til nasjonalparken. Byggene er identitetsbærende for Skjærhalden sentrum. Noen hundre meter lenger opp i Storveien finner man Hvalers nåværende rådhus, tegnet av SG-Arkitekter ved Tom Rich. Kristiansen. Bygget stod ferdig i 2000.

Hvaler rådhus. Foto: Anette Hansen

I dag finnes det skoler på tre av Hvalers øyer: Åttekanten barneskole på Vesterøy, Hvaler ungdomsskole på Asmaløy og Floren barneskole på Kirkøy. Dette er en betydelig reduksjon av antall skoler som en gang var i drift på Hvaler. Reduksjonen forteller således om hvordan Hvalersamfunnet har utviklet seg, fra å bestå av mindre samfunn, plassert spredt fra hverandre, til å bli økt fortettet og bestående av mer definert tettstedsstruktur.

Av dagens tre skoler er det spesielt Åttekanten skole som skiller seg ut, arkitektonisk og tidligere pedagogisk. I dag fungerer skolen som en ordinær skole, men i startårene var det pedagogiske grunnlaget tuftet på en visjon om læring, bygget på Rudolf Steiners filosofi.

Av tidligere skolebygg kan Brekke gamle skole på Kirkøy nevnes, samt Lauer skole, Herføl skole, Søndre skole, Nordre skole, Dammyr, Vestre Hvaler skole, Singleøya, Kile, Lekvollen, Løkkeberg, og Spjærøy skole, samtlige etablerte siste halvdel av 1800-tallet. I tillegg var det «skole» for barna som bodde med familien på Torbjørnskjær. I 1913 går det 783 barn i folkeskolen på Hvaler. Dette er høyst sannsynlig det det høyeste elevtallet som noen gang er registrert i kommunen. Til sammenligning var det i 2015 registeret rundt 450 elever (Henriksen 2016).

Krigsminner og andre forsvarsminner

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon. Flere av de fysiske sporene etter andre verdenskrig er i ferd med å forsvinne. I 2015 var det 75 år siden andre verdenskrig ble påbegynt i Norge. Riksantikvaren markerte dette ved å la krigsminner være et eget satsingsfelt i 2015. Målet med satsningen var å belyse et viktig tema, sikre bedre kunnskap og danne oversikt over en bredt spekter av krigsminner i den enkelte kommune. Ikke minst vil fokuset på slike type minner bidra til at sporene i mindre grad står i fare for å gå tapt.

Krigsminner kan være bygninger og anlegg som ble oppført under krigen, eksisterende bygninger og anlegg som fikk særskilte funksjoner under krigen, eller spor i landskapet eller steder som kan knyttes til hendelser under krigen (Riksantikvarens informasjonsark 2015: 2).

Krigsminner, hvis minner knyttes det vonde, er gode eksempler på hva som innen internasjonal kulturminneforvaltning er kjent som “painful heritage”. Etter 1980-årene har det gradvis blitt viet oppmerksomhet til minner som det ikke utelukkende knytter seg gode minner og opplevelser om. Ikke overraskende har det til tider vært omdiskutert hvorvidt man skal la disse vonde minnene gå i glemmeboken eller tas vare på. Kulturminneforvaltningen har siden 1980-årene vært av den oppfatning av disse minnene må stå som eksempel på hva som ikke må gjentas, som tidsvitner.

I Hvaler kommune, som i Østfold generelt, har det ikke vært gjennomført noen utstrakt kartlegging av krigens kulturminner. Hvaler var okkupert av tyskere mellom 1940-1945. Under denne okkupasjonen vet vi at det fantes flere «usynlige helter». Helter som fraktet flyktninger til Sverige, med båt. Fraktruta gikk fra de østre øyer, over Sekken og svenskegrensa. Ulf Hjardar har viet en hel bok til disse historiene i sin bok Usynlige helter, utgitt i 2015. Materielle kulturminner som bør nevnes i den sammenheng er Ebbesenhytta i Gravningssundet, hvor Grepo hadde sitt tilholdssted, hytte i Ørekroken på Kirkøy som motstandsgruppen Milorg brukte og villa Dahllsberg på Nordre Sandøy. I tillegg oppbevarer Kystmuseet på Hvaler en båt som ble brukt til frakting av flyktninger til Sverige.

Milorg var forbeholdt menn. Men det fantes også motstandskvinner. Hjardar trekker frem Mimme Lindstad og Sigrid Bjørnseth. Sistnevnte drev Skogen pensjonat på Skjærhalden, Kirkøy, under krigen. Pensjonatet ble et tilholdssted for motstandsgruppen. Sigrid fikk senere en vei oppkalt etter seg. Nettopp den veien som går forbi tidligere Skogen pensjonat, i dag brukt som privat feriested.

Av forsvarsminner - minner som ikke knytter seg dirkete til krigsminner fra andre verdenskrig - men som likevel har blitt brukt i forbindelse med krig og okkupasjon, bør Akerøya festningsverk nevnes, moloen på Tisler som antas å være bygget i forbindelse med første verdenskrig, samt utkikkshytta som tyskerne brukte, på Vardefjellet på Vesterøy.

Akerøya fort ligger på Festningsholmen, nordøst for Akerøy. Opprinnelig, under sagatiden, gikk øya under navnet «Saltøy». Farvannet rundt Akerøya er nevnt opptil to ganger i Sverres saga. Det var først i 1593 at «Akerøy»-navnet dukket opp i skriftlige kilder (Akerøy Forts venner, hjemmeside 18.11.2016).

Festningsverket var det sydligste utverket til Fredrikstad festning og ble etablert i 1664, som en liten tømmerskanse. Det ble anlagt som forsvar mot svenske sjøstridskrefter og kapere og sikret dermed innseilingen til Fredrikstad. Det var general de Cicignon som i 1680 sørget for at fortet ble utvidet og at det fikk et kanontårn med tilhørende donjon omkring. I perioden 1681 til 1807 var det tilbeordret kommandanter på fortet, og det var en permanent vaktstyrke på fortet. I 1685 var Christian V på inspeksjon og fant den tømmerskansen fra 1664 i elendig forfatning. Dette førte til at ytre festningsmur i 1740-årene ble bygget.

Fortet har aldri blitt angrepet, men var et tyngdepunkt i ytre Oslofjord og beskyttet uthavnen som blant annet Tordenskjold brukte flittig. I 1883 ble fortet brukt av marinen som skytemål og ble siden liggende som en steinrøys (Akerøy forts venner, hjemmeside 18.11.2016).

Fortet lå i ruiner frem til 1962, da «Komiteen for Restaurering av Akerøy Fort» tok til med gjenreisningen. I løpet av 1960-tallet var det meste av murverket gjenreist etter oppmålinger utført av Riksantikvaren, men i 1999 stoppet videre restaurering opp av mange på midler (Hvaler kommunes hjemmeside 18.11.20156).

Restaureringsarbeidet ble avsluttet i 2005. I 2007 ble det tatt et initiativ for å utrede tilstanden til Akerøy Fort.

I 2017 har Østfold fylkeskommune bevilget 400.000,- til oppfølging av tidligere arbeid på Akerøy fort, på betingelse av at det utarbeides en forvaltningsplan. Hvaler kommune og Hvaler kulturvernforening er i dialog om et samarbeid om å få laget en skjøtselsplan for festningsholmen på Akerøya, dette foreslås også inntatt som et punkt i handlingsdelen til denne kommunedelplanen.

Tekniske - og industrielle kulturminner

Teknisk- og industrielle kulturminner omfatter kulturminner som knytter seg til industrialiseringen av Norge. Denne typen kulturminner kan være nedlagte industrilokaler, fabrikker eller andre anlegg som er av stor historisk- og arkitektonisk verdi og som forteller om denne utviklingen. Industrien reduseres stadig i Norge. Konsekvensen av en omlegging av industrien er at flere industrianlegg er blitt nedlagt og står nå tomme. Dette har ført til et økt behov for å ivareta denne typen kulturminner, gjerne med nytt innhold. Teknisk og industrielle kulturminner er ofte kostbare å ta vare på, mye grunnet omfanget og størrelsen på minnene.

I Østfold finnes det 49 fredete teknisk- og industrielle kulturminner. Ingen av disse ligger i Hvaler.

I Hvaler kommune finnes det få kulturminner som naturlig faller inn under denne kategorien. Men hermetikkfabrikken – Hvaler Preservering – på Edholmen kan trekkes frem som et godt eksempel. Fabrikken, som i sin tid ble etablert på grunn av brislingfisket, er nå revet (Jensen 1993: 124).

Akerøya festning. Foto: Anette Hansen.

6

Hvaler kommune
Kommunedelplan
for kulturminner
2017–2029

Kulturarven som ressurs for den lokale samfunnsutviklingen

Kulturarv, verdiskapning og kulturbasert næring

Kulturarv handler ikke kun om fortiden. Minnene, miljøene og landskapene stammer fra fortiden, men kulturarv knytter seg til spørsmålet om hva man gjør med denne arven i dag. Ved å fokusere på og satse på kulturarv vil man lettere kunne oppnå følelsen av en felles identitet og styrke følelsen av tilhørighet blant lokalbefolkningen. Relevante spørsmål i så henseende er: hva har vi felles? Hva skiller oss fra andre? Hvordan skal vi jobbe sammen? Hvordan kan kulturarven brukes som ressurs for den lokale samfunnsutviklingen?

Funn gjort i den ferske NOSTRA-rapporten (utarbeidet som ledd i EU-prosjektet Cultural Heritage Counts for Europe/CHCfE) viser at kulturarven spiller en nøkkelrolle for attraksjonsverdien til et sted, at kulturarv skaper identitet, bidrar til å skape flere arbeidsplasser og at kulturarv er en viktig faktor for kreativitet, innovasjon og entreprenørskap. Videre viser rapporten at kulturarv er en katalysator for bærekraftig utvikling, at kulturarv skaper sosial kapital og at kulturarv bidrar til økt livsglede og livskvalitet. Ikke minst forsikrer kulturarv at kunnskap ikke går tapt og er med på å stimulere til livslang lærdom (NOSTRA 2016: 19-29).

For å dra nytte av kulturarven må man se på næringsutvikling og kulturminnevern som samarbeidspartnere, ikke omvendt. I flere tilfeller vil bruk gjennom vern være det beste alternativet, for begge parter.

Verdiskapning

I St. Meld. nr. 16 «Leve med kulturminner» introduseres fire essensielle faktorer som bidrar til verdiskapning. Disse er økonomisk-, miljømessig-, sosial- og kulturell verdiskapning:

- Økonomisk verdiskaping innebærer sysselsetting og økt lønnsomhet gjennom innovasjon, produksjon, markedsføring og salg av varer og tjenester.
- Miljømessig verdiskapning innebærer å styrke kvalitetene og verdiene knyttet til kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Dette oppnås blant annet gjennom helhetlig planlegging og forvaltning av de fysiske miljøet, stedsutvikling, istandsetting, tilrettelegging, skjøtsel gjenbruk og god ressursforvaltning.
- Sosial verdiskapning innebærer utvikling av felles forståelse, engasjement, tillit og tilhørighet som oppstår ved samarbeid, samhandling, dugnad, frivillighet, fellesskap og nettverk.
- Kulturell verdiskapning innebærer økt kunnskap og bevisst-het om lokal kulturarv, særpreg, tradisjoner og symboler som gir grunnlag for utvikling av identitet og stolthet.

Forutsetningene for disse er blant annet at kulturarven tas i bruk og at kulturarven dras nytte av. Samspillet mellom de fire verdiskapningene styrker det samlede resultatet, og et kriterium for suksess er at det legges vekt på både de økonomiske og de ikke-økonomiske faktorene (RA 2015: 8-9).

Når det gjelder å ta i bruk kulturarv – enten det gjelder konkrete bygninger, kulturmiljøer eller kulturlandskap – kan man i midlertidig ikke utelukkende se på den økonomiske gevinsten. Man må også se på ringvirkningene. I NIBR-rapport 2015:23, «Gode modeller for verdiskaping med grunnlag i kulturarv i by», skriver forsker Arne Dokk Holm følgende om disse ringvirkningene, her eksemplifisert ved å ta i bruk bygninger som kulturarv (Norsk institutt for by- og regionforskning (NIBR) 2016: 54):

«Først gir bygningsarven det som kan kalles umiddelbar verdi, i form av den kulturhistorie, arkitektur, det historiske miljøet eller den originaliteten selve byggene representerer og en identitet og stolthet dette gir de som bor i områder med bygningsarv.

Dernest har kulturarv en rekke avledede effekter, med blant annet å gi det som defineres som en "social sammenhængskraft" og trygghet i lokalmiljøet.

Bygningsarv bidrar også til å trekke turister og nye innbyggere til et område, noe som igjen bidrar til økonomisk vekst, ved økt omsetning og flere ansatte i kommunal forvaltning med videre.»

Det finnes ulike typer fellesgoder som kan knyttes til kulturarven. Ut av kulturarven kan man trekke hva som kan brukes til private goder, for næringsaktører, som mat, overnatting, håndverk og opplevelser. Ved å blande disse fellesgodene med de private produktene kan man oppnå en vesentlig økonomisk verdi i samfunnet (Haukeland og Brandtzæg 2009). For Hvalers del ligger det et uutnyttet potensiale i nettopp dette. Ideelt sett kan private goder og felles goder forsterke hverandre slik. Ved å studere ringvirkningene av å ta i bruk kulturarven har man funnet ut at salgsprisen er høyere for verneverdige bygninger, at kulturarv og bygningsarv tiltrekker seg flere turister, det gir økt omsetning til næringslivet og det skaper flere arbeidsplasser.

For å få til dette må man samarbeide på tvers, med eiere, planleggere, kommuner og andre offentlige instanser og næringsutviklere. Ved å gjøre dette vil man i større grad kunne oppnå den beste verdiskapningen for lokalsamfunnet.

Kulturbasert næring
St. meld. Nr. 22 (2004-2005) «Kultur og næring» legger vekt på bærekraftig bruk av kulturminner i samråd med næring, og kulturarven som forutsetning for reiseliv. Kulturbasert reiseliv kan for eksempel dreie seg om vern og opprusting av hus, kårboliger, sjøboder og fyr for overnatting, servering, forretning eller som tilholdssted for kunstnere og andre kreative sjeler. Kulturminner og kulturmiljø tjener ofte som gode rammer for reiselivsaktiviteter. Kulturarven er viktig for merkevarebyggingen av steder og kan danne rammen for næringsutvikling generelt og kulturbasert næringsutvikling spesielt (St. meld. nr. 22: 109-110).

Reiselivsnæringen omfatter bransjer som transport, overnatting, servering, formidling og opplevelser, samt andre tilsvarende bedrifter. Spesielt innen ferie og fritidsmarkedet er kulturarven og kulturbaserte opplevelser aktuelle (St. meld. nr. 22: 107). Turister og kommunens besøkende er kanskje i større grad i dag interessert i autentiske opplevelser og lokal kultur og tradisjon.

Innenfor ferie- og fritidsmarkedet er det en økende etterspørsel etter opplevelser. De reisende leter etter de ekte, genuine og gode opplevelsene. Turistene ønsker innsyn i andre kulturer, og et økende antall turister har interesser knyttet til kunst og kultur, kulturarv og andre kulturopplevelser. Det er en tendens til at turistene blir mer kompetente og kritiske, og det blir stilt høyere krav til innholdet i reiselivsproduktet. Ferier med mening har blitt viktigere (St. meld. nr. 22: 107). Et viktig utviklingstrekk man ser innenfor dagens reiseliv er at folk reiser oftere, men på kortere ferier. Det vil med andre ord være fordelaktig å satse mer på pakketilbud og kortere opphold. Pakker som er skreddersydde og inkluderer alt, men gjerne til en dyrere pris, er blitt svært populært (St. meld. nr. 22: 107).

Etter den storstilte omstillingen i landbruket ser man at dette også har resultert i økt satsning på tilleggsnæringer. Dette er definitivt svært aktuelt for Hvaler. Her finnes det et potensiale som det bør satses ytterligere på. Stikkord er småskala matproduksjon og opplevelsesbasert næring.

Hvaler som attraktivt sted for fastboende, hyttebeboere og besøkende

Evnen til å tiltrekke seg nye virksomheter, ønsket om å besøke et område for kortere og lengre tid, samt ønsket om å bosette seg i samfunnet er tre forhold som bidrar til å gjøre en kommune attraktiv (Magnussen et.al 2009). Hvaler kommune scorer i dag lavt på det første forholdet, men høyt på de to øvrige. Hvaler er med andre ord svært attraktiv både med tanke på korttidsopphold og som hyttekommune.

I tillegg er kommunen blant de med høyest tilflytting i forhold til folketall. Forhold som bidrar til dette bildet er kommunens geografiske plassering i en mild klimasone og nærhet til arbeids- og handlesenteret i Nedre-Glommaregionen. Det som utvilsomt også veier tungt, er de kvaliteter Hvaler kan fremvise i form av naturverdier, rekreasjonsmuligheter og kulturminner.

Det finnes lite tallmateriale som dokumenterer betydningen av turisme på Hvaler og i særdeleshet den delen av turiststrømmen som kan knyttes til våre kulturminner og kulturmiljøer. Det som det imidlertid finnes klare indikasjoner på er at natur- og kulturmiljøer og utvalgte kulturminner bidrar til å gjøre Hvaler til et område som er attraktivt både for den stedlige befolkning, hyttebefolkningen og for tilreisende for øvrig. Men det kan med fordel gjøres mer.

Hva finnes på Hvaler?

På Hvaler finnes det eksempler der kulturminner-, kulturmiljøer- og kulturlandskap er, eller vil kunne utgjøre, sentrale roller i et turismefremmende arbeid. Nevnes kan Riksantikvarens beslutning om å innlemme de Østre øyer i oversikten over kulturhistoriske landskap av nasjonal verdi. Dette bør kommunen dra nytte av. Andre relevante aktivitetstilbud og opplevelser som kan nevnes er (listen er ikke uttømmende):

- StenKunstHvaler, et område på Rødshue, Kirkøy. Skulpturparken ligger innenfor nasjonalparken og er tydelig preget av tidligere stenhoggervirksomhet.
- Kyststien på Hvaler. Stien utgjør i dag til sammen rundt 4 mil med merket sti, og knytter flere steder til kulturminner og kulturhistoriske miljøer.
- «Kulturleden» på Spjærøy. Gjennom informasjonstavler og skilting knytter kulturleden sammen steder som Folkets Hus, Tredalen, Kystmuseet, området ved Brottet og Spjærøy kirke.
- Kyststien mellom Skjelsbu og Utgårdskilen via den optiske telegrafen på Skjelsbuveten
- Kyststien mellom Vikerkilen og Brattestø, hvor man via interaktiv informasjon blir introdusert til områdets arter og karakter, og spesielt det flotte kystlyngheilandskapet
- Middelalderprosjektet på Kirkøy.
- Kystmuseet Hvaler.
- Kunstgaten på Vesterøy.
- Oslofjordens friluftsråds leieordning av de tre kystledhyttene.

Spesielt om Ytre Hvaler nasjonalpark

Da vernebestemmelsene til Ytre Hvaler nasjonalpark ble utarbeidet, var det et stort fokus på artsmangfold og regler for aktivitet i verneområdet, men et langt mer dempet fokus på kulturminnene. Det ble riktignok utarbeidet en konsekvensutredning for området «kulturminner i nasjonalparken, men kulturminner som tema ble ikke tatt inn i vernebestemmelsen. I relasjon til dette påpeker Østfold fylkes kulturminneplan at det foreligger en underregistrering av kulturminner i nasjonalparken. Selv med denne erkjennelsen, besitter vi likevel en god del kunnskap om kulturminner og kulturmiljøer i dette området som fyr, fortøyningsmerker (trolløyer), sjømerker, vrak, fort, bygninger, brygger, moloanlegg, hustufter, båtopptrekk, stier og andre spor etter menneskelig aktivitet. Med den kunnskapen som allerede finnes bør det ligge til rette for ulike former for informasjonstiltak knyttet til disse både gjennom digitale systemer og merking for eksempel som dykkerruta ved Stolen på Vesterøy der Lossen forliste. Det er også verdt å merke seg den informasjonsvirksomhet som Oslofjordens friluftsråd driver om natur- og kulturverdier gjennom kystledhyttene på Homlungen, Lauer og Akerøy.

Skulpturparken, Rødshue, Kirkøy. Foto: Anette Hansen.

Tilgjengelighet, skjøtsel og skilting

Arbeidet med å fremheve Hvalers kulturminner og miljøer, som et viktig element i arbeid med turismeutvikling, handler i stor grad om å gjøre disse kjent gjennom praktiske tiltak og skjøtsel. I store områder av Hvaler vil for eksempel flere parkeringsplasser være et slikt aktuelt tiltak, i tillegg til bedret skilting og informasjon. Mye er allerede gjort, men fortsatt er det imidlertid en rekke kulturlandskap og spennende kulturminner som fremstår uten informasjon. Et enhetlig system med skilting og informasjon bør derfor utvikles for å øke attraktiviteten rundt disse miljøene (Henriksen 2016).

Den kanskje største utfordringen er knyttet til gjengroing av landskapet og manglende skjøtselstiltak. Bilder fra Hvaler tatt på 50- og 60-tallet, viser et helt «annet landskap» enn det som fremstår i dag, dette blant annet fordi husdyrholdet har gått dramatisk ned. Dette rammer igjen både viktig kulturlandskap og kulturminner. Nå gjøres det riktignok et flersidig arbeid i flere områder av Hvaler gjennom inngåtte skjøtselsavtaler eller at enkeltstående grunneiere og foreninger har tatt ansvar. Nevnes kan: lyngbrenningsprosjektet i nasjonalparken, avtaler med Hvaler beitelag om beiting i nasjonalparken, skjøtselsavtale inngått mellom Hvaler kommune og fylkes kommunen – Middelalderprosjektet, skjøtselsavtaler mellom fylkeskommunen og frivillige lag og foreninger knyttet til tildeling av midler for merking av stier, SMIL-midler fra fylkesmannen (skjøtselstiltak i landbruket), tildelt eiere av landbrukseiendommer (Henriksen 2016).

Erfaringene fra disse prosjektene er imidlertid viktig som grunnlag for et utvidet kommunalt og privat engasjement for å hindre gjengroing og på denne måten oppnå et styrket fokus på kulturminner og miljøer.

Annen mulig markedsføring og tilrettelegging

Småskala og opplevelsesbasert næring

Det må legges bedre til rette for å utvikle opplevelsesprodukter som skaper gode følelser og blir til minner og historier. Kombinasjonen av kultur, natur, historie, mat og overnatting bidrar til å skape den gode reiseopplevelsen. Så hva kan man gjøre på Hvaler for å oppnå denne opplevelsen?

Det er ikke nødvendig å finne opp kruttet på nytt, men et premiss må være at næringen i større grad tar i bruk kulturarven enn tidligere: det være seg stenindustrien med faste omvisninger, introduksjon til sildefisket, tillate "bed and breakfast" i eldre pensjonat, tilbud om dykking ved Lossen og for eksempel guidet båtturer til BARK-vrakene.

Ser man til Lofoten og bruken av fiskeværene der, synes det mulig å få til tilsvarende på Hvaler. Dog må det gjennomføres på en slik måte at sjøbodene ikke blir unødig privatisert, og i stedet for å være et tilbud til allmennheten, ender opp å brukes til privat slik kommunen dessverre har flere eksempler på. Fortellingene bak fiskeværene bidrar til å sette en ekstra smak på opplevelsen av en kystbygd. Samtidig ser man at en kystbygd kan bidra til å forsterke fellesgodene ved at den ivaretar en håndverkstradisjon, gjør kystkulturen levende og at historien holdes i hevd.

Hovedandelen av Hvaler kommune er landareal, likevel finnes det få tilbud som benytter seg av dette arealet. Man har, som tidligere nevnt, anledning til å oppleve kystkulturarven ved å leie seg inn på kystledhyttene, men finnes få andre tilbud som lar en oppleve de mange fyrlyktene, fyrstasjonene. De siste par årene har det kommet tilbud om ribturer, hvilket gjør det lettere å se Hvaler fra sjøsiden. Dagsbåtturer ut i nasjonalparken, organisert av besøkssenteret, er noe som også med fordel burde bli realisert. Turene kunne ha tatt utgangspunkt i kulturminner som fyrstasjoner, fyrlykter, stenhoggervirksomhet ved å vise utskipningssteder, Lossen og ikke minst andre skipsvrak som BARK-vrakene (dog riktignok ikke beliggende i parken).

Mange driftsbygninger står i dag til forfall og er ute av bruk. For å bevare eldre tunformasjoner på småbrukene hvor det ikke er fast bosettelse i dag, bør det vurderes å tillate annen bruk av disse låvene. Men selvsagt på en slik måte at de ikke blir privatisert og tatt i bruk som anneks eller hytte nummer to på eiendommen.

Kortreist mat og lokale matprodukter av ymse slag er og blir stadig mer populært. Lokale produkter som tar utgangspunkt i Hvalers historie og mattradisjoner kan med fordel selges ut over kommunegrensa. Man skal ikke mange tiårene tilbake da Hvalerane rodde til Fredrikstad og solgte epler, bær og frukter på torget der. Hvaler var, og er til en viss grad fortsatt, viden kjent for sine utallige eplesorter. Disse sortene blir viet særskilt oppmerksomhet hvert år, under den årlige «Eplefestivalen» som arrangeres på Kirkøy.

Skreddersydde pakketilbud

I større grad enn i dag bør det kunne utvikles «pakketilbud» i samarbeidet mellom hotellnæringen, destinasjonsselskaper og reiselivsnæringen for øvrig i Nedre-Glommaregionen og aktører/guider på Hvaler. «Pakkene» kan for eksempel inneholde orientering om kulturminner- og miljøer og bespisning både i friluft, alternativt i lokale restauranter (Henriksen 2016).

Tilbud til filmindustrien

Hvaler har i flere sammenhenger vært arena for innspilling av enkeltscener og større filmopptak. Serien Hvaler og musikkprogrammet *Hver gang vi møtes* er to av flere eksempler på nettopp dette. Stikkord for at filmskapere og produsenter har valgt Hvaler som arena, er vår flotte natur, historiske miljøer og kulturminner. Dette er imidlertid et markedssegment som er lite vektlagt både av enkeltbedrifter og destinasjonsselskaper i vårt område, men som bør kunne ha et potensial i seg gjennom gunstig geografisk plassering i forhold til Oslo-regionen. Gjennom tilrettelegging for film- og tv-opptak bør det være mulig både å bygge opp et kontaktnett og en lokal kompetanse for veiledning av filmprodusenter som etterspør natur- og kulturmiljøer som de vi har på Hvaler (Henriksen 2016).

Kapittel 7

Kommunal saksbehandling

Juridiske føringer for Hvalers kulturarv

Se planbestemmelser og planretningslinjer til *Kommuneplanens arealdel (2017 – 2029)*. Kommunedelplanen for kulturminner og kommuneplanens arealdel er samkjørte hva gjelder intensjonen om å kunne ivareta og forvalte kulturminneverdier på en god og tilstrekkelig måte.

Saksbehandlingsrutiner for byggesaksrådgivere

For å sikre tilstrekkelig likebehandling av kommunens forvaltning av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap, må enhver byggesaksrådgiver påse at følgende vedlegges ved søknad om tillatelse til tiltak, jf pbl kapittel 20, eller ved dispensasjonssøknader, jf pbl kapittel 19.

- SEFRAK-registeret skal undersøkes ved ethvert byggetiltak.
- Se etter typiske trekk ved bygningstyper og byggestil, jf kapittel 4.
- Ved bygge- og dispensasjonssaker skal det vedlegges tilstrekkelig underlagsmateriale for å vurdere helheter og detaljer, gjenopprette områdets kulturhistoriske, arkitektoniske og miljømessige verdier i sammenheng og omkringliggende miljø.
- Norsk standard for tilstandsanalyse av fredete og verneverdige byggverk skal vedlegges bygge- og dispensasjonssøknader for bygg oppført før 1930.
- Påse at det er fagkyndige som utfører tilstandsanalyse. Her må det kreves fagbrev, eller søker må på en eller annen måte fremvise at den innehar tilstrekkelig kompetanse og erfaring.
- Situasjonsplan i målestokk 1:500 eller annen formålstjenlig målestokk. Disse skal vise nytt tiltak i høve til eksisterende bygninger og landskap. Situasjonsplanen skal også vise plassering av nytt tiltak, terrengutforming, eventuelle murer, veier, parkering, fargevalg mv.
- Terrengprofil gjennom planlagt tiltak/bygning som viser terrengtilpassing, høyder på bygg samt samtykke fra berørte naboer. Eksisterende og planert terreng skal vises.
- Ved riving, tilbygging, påbygging eller annen form for endring, skal dette registreres i sak i ePhorte. Dette må gjøres for å følge statistikken over kulturminnetapt, samt sikre at tapet av verneverdige bygninger ikke overstiger mer enn 0,5 % pr. år innen år 2020, jf regjeringens kulturminnemål.

Noen antikvariske prinsipper som skal fungere som rettesnor:

- Ikke skift ut mer enn det som er absolutt nødvendig.
- Dokumenter hvordan originalen så ut og hvordan den var montert ved foto og evt. tegninger og oppmåling.
- Lag en identisk kopi av delen som skal skiftes ut, og monter den på nøyaktig samme måte.
- Hvis det er mulig, oppbevar den utskiftede delen som dokumentasjon og som grunnlag for fremtidig kopiering.
- Mest mulig av bygningens opprinnelige eksteriør, som dører, vinduer, panel, taktekking osv., skal tas vare på.
- Eventuelle tilbakeføringer til opprinnelig utseende skal gjøres på et sikkert dokumentert grunnlag. Tidligere situasjon kan for eksempel dokumenteres ved hjelp av gamle foto, tegninger og lignende.
- Ved restaurering og vedlikehold bør inngrepene være så små som mulig, og det skal brukes tradisjonelle materialer og metoder.
- Kun det som er nødvendig skal skiftes ut ved for eksempel råteskader. Det skal da brukes identiske kopier av opprinnelige materialer. Ta eventuelt vare på utskiftede deler som dokumentasjon.
- Tidligere endringer slik som ombygginger, er en del av en bygnings historie, og kan i mange tilfeller være viktig å bevare.
- Også skjulte deler av bygningen, f.eks. konstruksjonen, er viktig å bevare.

Kapittel 8

Publiserte og upubliserte kilder

Publiserte kilder

Bjørkhaug, Birger og Sven Poulsson (1986), Norges Fyr, fra svenskegrensen til Stad (bind I), Grøndahl & søn forlag A.s, Oslo

Bull, Lisen (1987), «Kulturminner fra nyere tid: Verneverdi og utvelgelseskriterier», Riksantikvaren, Oslo

Christensen, Arne Lie (1995), Den norske byggeskikken, Pax Forlag A/S, Oslo

Christensen, Arne Lie (2011), Kunsten å bevare. Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge. Pax Forlag, Oslo

Drange, Tore, Hans Olaf Aanensen, Jon Brænne (1996), Gamle Trehus¸ 2. utg, 4. opplag, Gyldendal undervisning, Oslo

Drange, Tore, Hans Olaf Aanensen, Jon Brænne (2011), Gamle Trehus¸ 3.opplag , Gyldendal undervisning, Oslo

Danielsson, Rolf og Svein Norheim (2003), Granitt, Strömstads Museums forlag, Strømstad

Engen, Arnfinn (2001), Husmannstid og husmannsfolk, Dølaringen Boklag, Lillehammer

Eriksen, Anne (1999), Historie, minne og myte, Pax Forlag A/S, Oslo

Hjardar, Ulf (2015), Usynlige helter, motstandskamp på Hvaler 1940 – 40, Elva forlag, Fredrikstad

Hjardar, Ulf (2005), Sten, en historie om stenhoggingen på Hvaler, Elva forlag, Fredrikstad

Hjardar, Ulf (1992), Storsild!, Elva forlag, Fredrikstad

Hygen, Anne Sophie (1998): «Sild i mengder – eller bare litt? Tolkning av tuftene på Hvaler i lys av valg av kilder og metoder», utgitt i tidsskriftet Dregg.

Høibo, Gudrun (1980), Gårder og slekter, bind I og II (bygdebok),

Jensen, Inger (1993), Havet var leveveien, (bygdebok), Hvaler kommune

Liden, Hans-Emil (1991), Fra antikvitet til kulturminne, Universitetsforlaget AS, Oslo

Løkkevik, Odd (1998), Hytta på Hvaler, drømmen som ble virkelighet, Hvaler hytteforening, 1998

Olderkjær, Ove (1999), Norske fyr, ei reise langs kysten, Det Norske Samlaget, Oslo

Pedersen, Ellen Anne, Frans-Arne Stylegar og Per G. Norseng (2003), Østfolds historie, bind 1, Østfold fylkeskommune

Schmedling, Tor (1987), Hvalerguiden, Metope forlag As, i samarbeid med Hvaler kommune

Ingrid Semmingensen (1960), Husmannsminner, Tiden Norsk Forlag, Oslo

Svendsen, Ola Øgar (1980), Gamle Hus i Østfold, Cappelen, Oslo

Svendsen, Åsmund (2010), Hvaler, en samtidshistorie (bygdebok), H. Aschehoug & Co, Oslo

Utgård, Randi og Rolf Utgård (2012), Hvalersamfunnets glansdager, om sjøbuene og framveksten av fisket på Vesterøy, Papper og Skjelsbosundet, Tindlund Forlag AS og D Prin-ter AS, Fredrikstad

Upubliserte kilder

Børresen, Eivind (2015), rapport over trolløyer

Holm, Arne (2015), "Gode modeller for verdiskapning med grunnlag i kulturarv i by, NIBR-rapport 2015:23 http://www.hioa.no/Om-HiOA/Senter-for-velferds-og-arbeidslivsforskning/NIBR/Publikasjoner/Gode-modeller-for-verdiskaping-med-grunnlag-i-kulturarv-i-by

Nævestad, Dag (2005), "Ytre Hvaler nasjonalpark. Kulturminner under vann", rapport nr. 4 – 2005, Fylkesmannen i Østfold. https://www.fylkesmannen.no/Documents/Dokument%20FMOS/Milj%C3%B8%20og%20klima/Rapportserien/2005_04%20YtreHvalerNasjonalpark%20Kulturminner%20under%20vann.pdf

Magnussen, Tone, Bent Brandtzæg, Per Ingvar Haukeland, Bente Rød Larsen og Bjarne Lindeløv (2009), "Midtvegsevaluering av verdiskapningsprogrammet for kulturminner", Nordlandsforskning/Telemarksforskning. https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/175262/Verdiskaping_midtvegsrapport.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Sandstrøm, Kathrine (2010), "Kvinder kom vær med!", masteroppgave ved UiO

Stene, Christine (2003), "Skitt fiske!" – en analyse av tufter og båtopptrekk på Hvaler i Østfold», hovedfagsoppgave

SWECO (2006), konsekvensutredning kulturhistorie, Ytre Hvaler Nasjonalpark

Lover

Lov om kulturminner (1978), LOV-2015-06-19-65 fra 01.10.2015 https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50?q=kml

Lov om planlegging og byggesaksbehandling (2008), LOV-2015-09-04-89 fra 01.01.2016 https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2008-06-27-71?q=pbl

Lov om forvaltning av naturens mangfold (2009), LOV-2014-06-20-50 fra 01.06.2009 https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2009-06-19-100?q=naturmangfoldloven

Offentlige dokumenter

Hvaler kommune, (2014), «Samfunnsdel av 2011 - 2023». https://www.hvaler.kommune.no/Documents/Politikk_og_demokrati/UMT/2011/Inkallinger/2011-03-23-vedlegg-sak-29-11/2011-03-23_vedlegg_Samfunnsdel_revidert_mars_2011.pdf

Kystverket (2009), Landsverneplan for maritim infrastruktur. http://kystverket.no/Kystkultur/XX-Landsverneplan-for-maritim-infrastruktur/Landsverneplan-for-maritim-infrastruktur/

NOSTRA (2016), "Kulturarven er verdifull for Europa". http://www.europanostra.no/kulturarvenerverdifullforeuropa/

Regjeringen, rundskriv T-3/00 (2000), «Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø». https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/t-300-kulturminne-kirke/id278976/

Riksantikvarens kulturhistoriske landskap (KULA-prosjektet). http://www.riksantikvaren.no/Prosjekter/Kulturhistoriske-landskap-av-nasjonal-interesse

Riksantikvaren (2015), "Kulturarven som samfunnsnytte – verdiskapningsarbeidet 2012-2015"

Riksantikvaren (2915), "Krigens kulturminner". http://www.riksantikvaren.no/Tema/Krigens-kulturminner

Riksantikvaren (2016), «Kulturminner, kulturmiljøer og landskap, planlegging etter plan- og bygningsloven», Oslo http://www.riksantikvaren.no/Aktuelt/Forvaltningsnytt/Ny-utgave-av-veileder-i-planlegging-etter-plan-og-bygningsloven

Stortingsmelding nr. 16 (2004 - 2005), Leve med kulturminner. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/st-meld-nr-16-2004-2005-/id406291/

Stortingsmelding nr. 35 (2012 - 2013), Fremtid med fotfeste. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld-st-35-20122013/id725021/

Stortingsmelding nr. 23 (2001 - 2002), Bedre miljø og tettsteder. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/st-meld-nr-23-2001-2002-/id196048/

Stortingsmelding nr. 22 (2004 - 2005), Kultur og næring. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/st-meld-nr-22-2004-2005-/id407136/

Østfold fylkeskommune (2012), Regional planstrategi for Østfold (2012 - 2015), http://www.ostfoldfk.no/stream_file.asp?iEntityId=14900

Østfold fylkeskommune (2012), Fylkesplanen for Østfold - Østfold mot 2050, Østfold fylkeskommune. http://www.ostfold-f.kommune.no/stream_file.asp?iEntityId=10149

Østfold fylkeskommune (2010), Kulturminneplan i Østfold (2010-2022), Østfold fylkeskommune. http://www.ostfoldfk.no/stream_file.asp?iEntityId=12210

Internettkilder

www.riksantikvaren.no
www.regjerningen.no
www.kystverket.no
www.marmuseum.no
www.hvalerkulturvernforening.wordpress.com
www.hvaler.kirken.no
https://korshavnvel.wordpress.com/frokengarden/
https://akeroyfort.wordpress.com/
https://ostfoldmuseene.no/
www.skien.kommune.no

Handlingsplan 2017 – 2020

Tiltakområde	Merknad	År	Ansvarlig	Estimert kostnad
I. TILTAKSOMRÅDE BEVARING				
Oppdatere SEFRAK med nyregistreringer (gul trekant)	SEFRAK-registeret er ikke oppdatert siden 1996. Registeret stemmer derfor ikke nødvendigvis med de faktiske forhold. Det bør således gjennomføres en nyregistrering av bygninger og anlegg. Det anbefales at boliger med gul trekant (fra 1850-1900) blir prioritert. Disse har lite formelt vern, samt at det er flest av disse på Hvalerøyene. Deretter anbefales det at kommunen påbegynner arbeidet med å registrere bygg og anlegg oppført etter 1900-tallet. Dette må da bli et separat prosjekt, da slike bygninger ikke oppfyller kriteriene til det offentlige SEFRAK-registeret.	2017 – 2018	Areal og byggesak	Inngår i den ordinære driften / undersøke mulighetene for å få studenter til å utføre arbeidet.
Oppdatere Askeladden	Askeladden er Riksantikvarens kultur-minnedatabase.	2017 – 2018	Areal og byggesak	Inngår i den ordinære driften
Lage skjøtselsplan for festningsholmen på Akerøya	Kommunestyret har i 2017 satt av kr 500.000,- til et samarbeidsprosjekt mellom HK og Hkvf. I tillegg har fylkeskommunen bevilget kr 400.000 til oppfølging av tidligere arbeid på Akerøy fort (på betingelse av utarbeidelse av en forvaltningsplan).	2017	Kultur	Samarbeid mellom HK og HKvF.
Istandsetting av stabburet ved Gamle Brekke skole	Nødvendig med undersøkelse av taket, fjerne ukurant tetningsmasse, fjerne vegetasjon, sette i stand trapp/helle.	2018	Hvaler kommune i kontakt med Fylkes-konservatoren	
Skjøtsel (bronserøysa på Herføl)		2017	Skjærgårdstjenesten i samråd med Fylkeskonservatoren	Inngår i den ordinære driften. Undersøke om man kan få midler av Fylkeskonservatoren

Tiltakområde	Merknad	År	Ansvarlig	Estimert kostnad
Istandsetting av Arkimedesskruen	Arkimedesskruen er en av Arkimedes' mest kjente oppfinnelser. I Norge er det bygget én skrue og det er i Hvaler. Formålet med byggingen var å tømme Arekilen naturreservat for å få bukt med malaria-epidemier (koldfeber). Skruen ble drevet av et vindmølleanlegg og man lyktes i å tømme Arekilen i 1916. Dessverre har skruen ikke vært vedlikeholdt siden 1980-tallet og den er i ferd med å forvitre. Det bør settes igang et restaureringsprosjekt.	2018	Hvaler kommune i samarbeid med frivillig dugnasarbeid.	
Registrering av nye bygg og anlegg – nyere tids kulturminnner	Hvaler kommune må fokusere på å ivareta såkalte nyere tids kulturminner. Dette gjelder i aller høyeste grad også hytter.	2018 – 2019	Kultur / Areal og byggesak	
II. TILTAKSOMRÅDE FORVALTNING				
Kursing av byggesaksrådgivere i samarbeid med Riksantikvaren/ Fylkeskonservatoren	Få rask innføring av RA i hvor viktig det er å ivareta vår felles kulturarv. Vise til arkitektoniske epoker mv.	Årlig	Byggesak	Inngår i den ordinære driften. Må avtales med nevnte instanser.
Følge opp pågående prosjekter til Norsk Maritimt Museum	a) «Blue trail» i samarbeid med Norsk Maritimt museum b) Skilting og informasjon om BARK-strandvrakene i samarbeid med Norsk Maritimt Museum c) I tillegg foreslås det at det settes opp informasjonskilt, samt stimerking, knyttet til Lossens forlis og det marinarkeologiske arbeidet i tilknytning til dette.	2018 – 2019	Areal og byggesak	Inngår i den ordinære driften / samarbeid med NMM
II. TILTAKSOMRÅDE FORMIDLING				
Etablere et prosjekt som ser på hvordan kulturminner brukes i skoleundervisningen		2017 – 2018	Helse og oppvekst, ved kommunalsjef for oppvekst	
Lage kulturminneløype på Hvalerøyene	Utarbeide brosjyre og løype på hvor man kan finne viktige kulturminner.	2018	Kultur i samråd med Hvaler kulturvernforening	

Tiltakområde	Merknad	År	Ansvarlig	Estimert kostnad
Utarbeide helhetlig skiltplan for kulturminner	Kulturminner synliggjøres ved skilting.	2019	Kultur-/nærings-konsulent og KTE	Inngår i den ordinære driften.
Øke kunnskap og bevissthet omkring kulturarvens verdier hos eiere, grunneiere og befolkningen generelt.	a) Utarbeide veileder om verneverdige bygg og anlegg. Informasjon om byggeskikk, bevaring og vedlikehold, støtteordninger samt restaurering. b) Informere om Kartklienten / Askeladden.	2018 – 2019	Rådgiver med arkitektfalig bakgrunn i Areal og byggesak	
Støtteordning til eiere	Sette av en ramme i årsbudsjettet som kan brukes som tilskudd til eiere som trenger det til å restaurere eldre bygg. Dette vil sikre at bygnigner ikke går tapt.	2019 – 2020	Økonomisjefen	

Riksantikvarens ordliste

Uttrykk	Definisjon
Arkeologisk kulturminne	Fysiske spor og levninger etter tidligere tiders liv og virksomhet, der utgravning og dokumentasjon utgjør hovedkildene til vår kunnskap om og opplevelse av fortidens samfunn.
Autentisitet	Autentisitet brukes om et objekts grad av ekthet og/eller opprinnelighet. Autentisitet må alltid sees i forhold til noe, for eksempel tidsperiode, stilart, materialbruk eller byggemåte.
Automatisk fredete kulturminner	Et kulturminne som er fredet direkte etter lov, uten særskilt vedtak. Disse kulturminnene er automatisk fredet: – faste kulturminner fra før 1537 – samiske faste kulturminner eldre enn 100 år – stående byggverk med erklært opprinnelse fra perioden 1537 – 1649 – faste og løse kulturminner på Svalbard fra før 1946. I tillegg er det bestemmelser for enkelte typer kulturminner. (Se svalbardmiljøloven) Skipsfunn eldre enn 100 år er vernet etter egne regler i kulturminneloven.
Bergkunst	Bilder og symboler som er hugget, slipt eller malt på berg. Bergkunst finner vi i Norge som helleristninger, slipte bergbilder, hulemalerier eller hellemalerier.
Bevaringsverdig kulturminne	Se Verneverdig kulturminne
Dispensasjon	Fritak fra i et enkelt tilfelle å følge en lov, et vedtak eller en forskrift. Innen kulturminneforvaltningen innebærer dette: – dispensasjon fra automatisk fredning, dvs. at det tillates inngrep i eller ved det automatisk fredete kulturminnet – dispensasjon fra vedtaksfredning, dvs. at det gjøres unntak fra fredningen for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i kulturminnet – dispensasjon fra vern gjennom plan- og bygningsloven
Fast kulturminne	Betegnelsen brukes om jord- eller stedfaste kulturminner. Funn av gjenstander inngår som deler av et fast kulturminne så lenge de befinner seg i jorda eller under vann.
Forskriftsfredete kulturminner eller kulturmiljøer	Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet ved forskrift, ikke ved enkeltvedtak. Dette gjelder bygninger og anlegg som omfattes av en statlig verneplan og som var i statlig eie på fredningstidspunktet, samt kulturmiljøer. Forskriftsfredning innebærer en noe forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak.

Uttrykk	Definisjon
Fredet kulturmiljø	Et kulturmiljø som myndighetene tillegger så stor verdi at det må bevares for ettertiden. En fredning er den strengeste form for vern. Fredning innebærer at inngrep/endringer må godkjennes av myndighetene. Lovene som benyttes ved fredning av kulturmiljøer, er kulturminneloven og svalbardmiljøloven
Fredet kulturminne	Et kulturminne som myndighetene tillegger så stor verdi at det må bevares for ettertiden. Et fredet kulturminne er automatisk fredet eller vedtaksfredet. En fredning er den strengeste form for vern. Fredning innebærer at inngrep/endringer må godkjennes av myndighetene. Lovene som benyttes i dag ved fredning av kulturminner, er kulturminneloven og svalbardmiljøloven.
Immateriell kulturarv	Immateriell kulturarv betyr praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter. For kulturminneforvaltningen er den immaterielle kulturarven knyttet til det vi ikke kan ta på ved et kulturminne. Dette gjelder for eksempel tro, tradisjoner, sagn og hendelser.
Innsigelse	Riksantikvaren, fylkeskommunene, Sametinget og en rekke andre myndigheter kan fremme innsigelse, det vil si en protest eller innvending mot forslag til arealplaner etter plan- og bygningsloven. Så lenge det foreligger en innsigelse, kan kommunen ikke vedta planen endelig.
Istandsetting	Reparasjonsarbeid for å bringe en bygning, del av en bygning eller et annet objekt opp på et ordinært vedlikeholdsnivå, slik at bare vanlig vedlikehold vil være nødvendig senere. En antikvarisk istandsetting innebærer at reparasjonen baseres på bruk av materialer og teknikker tilpasset bygningens eller anleggets egenart.
Konservering	Konservering av et kulturminne betyr at man sikrer det så godt som mulig mot ødeleggelser. Disse ødeleggelsene kan være forårsaket av naturlig nedbrytning eller av menneskelig inngrep. For bygninger brukes vanligvis ordet istandsetting.
Kulturarv	Samlebetegnelse for materiell og immateriell kultur. Betegnelsen kulturarv blir særlig brukt i samarbeidet mellom kulturminneforvaltningen, arkivverket og museumssektoren, sammen med kommunene og lokale lag og foreninger.
Kulturlandskap	Alt landskap som er påvirket av mennesker. Betegnelsen brukes når det fokuseres på den menneskelige påvirkningen av landskapet, og særlig ofte om jordbrukslandskap.
Kulturmiljø	Et område der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi kan inngå i et kulturmiljø. Kulturmiljøer kan for eksempel være et byområde, ei setergrend, et fiskevær eller et industriområde med fabrikker og boliger.

Uttrykk	Definisjon
Kulturminner	Kulturminner er alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø. Begrepet omfatter også steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå som del av et kulturminne. Kulturminner kan for eksempel være bygninger, hager, gravhauger, helleristninger, båter eller veifar. Disse kan være fra tidligere tider eller fra vår egen tid. Det skilles mellom løse og faste kulturminner.
Kulturminneverdi	Verdier som tillegges et kulturminne. Forvaltningen, organisasjoner, eiere, brukere eller andre kan vurdere kulturminnets verdi på ulike måter. Verdivurderingen kan endres over tid. Kulturminneforvaltningen deler gjerne verdiene inn i tre grupper: kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier.
Landskap	Samlebetegnelse på våre utendørs omgivelser, både det naturgitte og det menneskeskapte. Landskapet er formet av samspillet mellom mennesket og naturen. Betegnelsen omfatter alle typer landskap, som for eksempel jordbrukslandskap, industrilandskap, kystlandskap, bylandskap og fjellandskap.
Listeført kulturminne	Et kulturminne som etter en kulturhistorisk vurdering er identifisert som verneverdig og oppført på en liste over objekter som skal forvaltes på en nærmere definert måte. Både kulturminner som er formelt vernet (ved lov eller forskrift) og kulturminner uten formelt vern kan være listeførte. Eksempler på listeføring er NB!registeret, Listen over særlig verneverdige kirker, Landsverneplanenes verneklasse 2, Fartøyvernlista og Gul liste fra Byantikvaren i Oslo.
Lokal verdi	Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til lokal virksomhet og historie. Et kulturminne av lokal verdi kan også bli tillagt regional og/eller nasjonal verdi.
Løst kulturminne	Betegnelsen brukes om kulturminner som er flyttbare.
Miljøovervåking	En systematisk innsamling av data ved hjelp av etterprøvbare metoder, som baserer seg på hypoteser om sammenhengen mellom årsak-virkning. Overvåkingen omfatter både påvirkning, effekter og miljøtilstand. Målet er å dokumentere miljøtilstanden og utviklingen av denne.
Nasjonal interesse	Begrepet brukes først og fremst i verdisettingsprosesser i arbeid med plan- og bygningsloven. Det markerer at kulturminneverdier på nasjonalt nivå kan være involvert.
Nasjonal verdi	Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøerknyttet til viktige faser og forhold i landets historie. Et kulturminne av nasjonal verdi kan også bli tillagt regional og/eller lokal verdi.

Uttrykk	Definisjon
Naturlandskap	Betegnelsen brukes om landskap med liten grad av menneskeskapt påvirkning. Betegnelsen brukes også når en ønsker å rette fokus mot landskapets geologiske og biologiske innhold.
Nyere tids kulturminne	Kulturminne som er datert til 1537 eller senere. En annen betegnelse som også kan brukes, er etterreformatorisk kulturminne.
Regional verdi	Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til regional virksomhet og historie. Et kulturminne av regional verdi kan også bli tillagt nasjonal og/eller lokal verdi.
Representativitet	At ett eller et utvalg kulturminner er representativt, betyr at det er typisk eller karakteristisk for en større gruppe kulturminner. Begrepet brukes ved sammenligning med andre kulturminner.
Restaurering	Restaurering betyr å helt eller delvis tilbakeføre en bygning eller gjenstand til en tidligere tilstand. Ved restaurering må man velge hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.
SEFRAK-bygning	Betegnelsen brukes om bygninger som ble registrert i regi av SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner) i årene 1975-1995. Registreringene omfatter i prinsippet alle bygninger bygget før 1900, men enkelte områder ble grensen satt noe lenger fram i tid, for eksempel i Finnmark alle bygninger før 1945. Det eneste kriteriet for registrering var antatt alder på bygningen.
Sikring	Sikring innebærer alle tiltak for å beskytte kulturminner og kulturmiljøer mot skade og tap. Sikring kan blant annet dekke istandsetting, vedlikehold og skjøtsel, dokumentasjon og juridiske tiltak. Sikring kan også skje ved arkeologisk utgravning for å ta vare på kulturminnets kunnskapsverdi.
Skipsfunn	Betegnelsen brukes om mer enn hundre år gamle båter, skipsskrog, tilbehør, last og alt annet som har vært om bord. Skipsfunn er vernet etter egne regler i kulturminneloven.
Skjøtsel	Regelmessige vedlikeholdstiltak, for eksempel vegetasjonspleie, for å ivareta et kulturminne og / eller et kulturmiljø. Vedlikehold av eventuelle skilt, stier og ramper inngår også i skjøtselsbegrepet.
Tiltakshaver	En tiltakshaver er den som har det overordnete juridiske ansvar for gjennomføring av tiltak.
Universell utforming	Innen kulturminneforvaltningen innebærer universell utforming at kulturminnet gjøres tilgjengelig for flest mulig. Dette innebærer tilrettelegging for besøk og /eller formidling av kulturminnets kunnskaps- og opplevelsesverdi på annen måte.

Uttrykk	Definisjon
Vedlikehold	Rutinemessig arbeid for å hindre forfall på grunn av jevn og normal slitasje.
Vedtaksfredet kulturminne	Et vedtaksfredet kulturminne fredes i dag gjennom vedtak etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven. Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående byggverk yngre enn 1649, kulturmiljøer og fartøy. Vedtaksfredninger etter svalbardmiljøloven kan omfatte kulturminner yngre enn 1945.
Verdensarv	Kulturarv og/eller naturarv som er innskrevet på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstedene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene
Verdiskaping	Verdiskaping i en bred sammenheng betegner hvordan kulturarven kan aktiviseres som ressurs i arbeidet med å skape både økonomiske, sosiale, kulturelle og miljømessige verdier.
Vernet kulturminne	Et kulturminne som er vernet ved lov eller andre virkemidler. De viktigste lovene er kulturminneloven, plan- og bygningsloven, kirkeloven, svalbardmiljøloven og naturmangfoldloven. Andre virkemidler for vern er statlige verneplaner, kirkerundskrivet, avtaler, listeføring, tilskuddsordninger med mer.
Verneverdi	Se Kulturminneverdi.
Verneverdig kulturminne	Et verneverdig eller bevaringsverdig kulturminne er et kulturminne som har gjennomgått en kulturhistorisk vurdering og er identifisert som verneverdig. Betegnelsene verneverdig og bevaringsverdig betyr det samme og brukes om hverandre. De mest verneverdige kulturminnene er av nasjonal verdi. Det er først og fremst disse som fredes etter kulturminneloven. Kulturminner kan også ha regional eller lokal verdi. Normalt vil det være kommunene som sikrer vern av slike kulturminner ved hjelp av plan- og bygningsloven. En annen måte å markere at et kulturminne er verneverdig på, er listeføring. De fleste verneverdige kulturminner er ikke formelt vernet etter kulturminneloven eller plan- og bygningsloven. Mange blir likevel tatt vare på fordi de oppfattes som verdifulle av eiere og brukere.